

TARTU ÜLIKOOL
Sotsiaalteaduste valdkond
Ühiskonnateaduste instituut
Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni õppekava

Gretel Juhansoo

Vandenõuteooriad TikTakis ja mujal sotsiaalmeedias: alates 15-aastaste eestlaste kogemused ja hinnangud

Bakalaureusetöö

Juhendajad: Maria Murumaa-Mengel, PhD
Maia Klaassen, MA

Tartu 2024

SISUKORD

EES- JA TÄNUSÕNAD	4
SISSEJUHATUS	5
1. TEOREETILISED JA EMPIIRILISED LÄHTEKOHAD	9
1.1 Vandenõuteooriad	9
1.1.1 Vandenõuteooriate liigid ja nende võimalik mõju	11
1.1.2 Sotsiaalmeedia roll vandenõuteooriate levitajana	13
1.1.3 Vandenõuteooriate suhtes haavatavad inimesed	15
1.2 Vandenõuteooriad süva- ja tumemängu ning meelelahutusena	18
1.3 Ülevaade TikTokist ning selle kasutamisest Eestis ja mujal maailmas	21
1.3.1 TikToki algoritm vandenõuteooriate võimendajana	22
2. VALIM JA MEETOD	25
2.1 TikTakis levivate vandenõuteooriate ülevaade ankeetküsitluse abil	25
2.1.1 Andmekogumismeetod	25
2.1.2 Valim	28
2.1.3 Andmeanalüüsimeetod	30
2.2 Intervjuud sotsiaalmeedias vandenõuteooriatega kokku puutunud noortega	32
2.2.1 Valim	32
2.2.2 Andmekogumismeetod	33
2.2.3 Andmeanalüüsimeetod	35
2.3 Eetilised lähtekohad ja kaalutlused	36
3. TULEMUSED	37
3.1 Enim nähtud vandenõuteooriad TikTakis	37
3.2 TikToki kasutamise harjumused ja põhjused	43
3.3 Noorte isiklikud kogemused vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga	46
3.3.1 Supervandenõuteooriad noorte kõrvaltvaatajatena saadud kogemustes	49

3.4 Sotsiaalmeediakasutajate hinnang vandenõuteooriate mõjule	51
3.4.1 Vandenõuteooriate tuvastamiseks olulised oskused uuritavate vaatest	55
4. JÄRELDUSED JA DISKUSSIOON	58
4.1 Järeldused	58
4.2 Diskussioon	65
4.3 Meetodi kriitika ja edasised uurimisvõimalused	68
KOKKUVÕTE	70
SUMMARY	72
KASUTATUD KIRJANDUS	75
LISAD	88
Lisa 1. Ankeetküsitlus	88
Lisa 2. Semistruktureeritud intervjuu kava	94
Lisa 3. Intervjueeritavate värbamiskiri	96
Lisa 4. Intervjueeritavate nõusolekuvorm	97
Lisa 5. Intervjuude koodipuu	100
Lisa 6. Esimesena meenuvate vandenõuteooriate liigitus	103
Lisa 7. Eestiga seotud või eestikeelsete vandenõuteooriate liigitus	104

EES- JA TÄNUSÕNAD

Ma ei saa oma bakalaureusetööd enne alustada, kui olen tänanud enda juhendajaid Maria Murumaa-Mengelit ja Maia Klaassenit. Koostöö niivõrd tarkade, põhjalike, entusiastlike ja inspireerivate juhendajatega muutis lõputöö kirjutamisega kohati kaasneva paanika ja tihti tarbitud kofeiini hulga tagajärjed tühiseks. Ma olen lõputult tänulik aja eest, mille võtsite minu töö tagasisidestamiseks, mulle soovitude andmiseks ja lihtsalt minu käekäigu kohta pärimiseks. Ma tänan, et uskusite minusse ja minu soovi uurida TikTokki, vaatamata sellele, et mul kohe paremat põhjendust peale isikliku huvi välja tuua ei olnudki. Tundsin igal sammul, et minu arvamus ja nägemus tööst loeb, mida ma ei võta iseenesestmõistetavalt – aitäh!

Tahan tänada ka bakalaureusetöö retsensent Mari-Liis Madissoni, kelle tõeliselt põhjalik tagasiside, sh konstruktiivne kriitika ja praktilised soovitusel mängisid ülimalt olulist rolli töö lõppversiooni kirjutamisel. Kusjuures puutusin esmakursuslasena just tänu Madissoni külalisloengule Murumaa-Mengeli õppeaines esimest korda kokku vandenõuteooriate kui võimaliku uurimissuunaga, mis minuski teema vastu huvi äratas. Olles lõputöös tuginenud mitmele Madissoni loodud materjalile, olen väga tänulik, et sain retsenseeringu ühelt Eesti tippteadlaselt vandenõuteooriate uurimises.

Samuti tahan öelda aitäh kõigile X-i (endise Twitteri) kasutajatele, sõpradele, tuttavatele, õpetajatele ja teistele, kes aitasid ankeetküsitluse värbamiskutset jagada. Olen väga tänulik ka sisulooja Arija Helmveele, kes ankeetküsitluse linki oma mitme kümne tuhande jälgijaga jagas. Ja mis kõige olulisem – suur aitäh kõigile, kes võtsid ankeetküsitluse täitmiseks või intervjuu andmiseks aega, sest ilma teieta seda tööd ei eksisteeriks.

Üht suurt tänu väärrib ka minu perekond. Ehkki võib tunduda, et tegemist on vaid bakalaureusetööga, muutis varasemate uurimiskogemuste puudumine lõputöö esimesed faasid kohati hirmutavaks ja segaseks, eriti, kuna uurisin teemat, millega tahaksin ka tulevikus tegeleda. Tänu enda vanaisa, onu ja vanatädi toetusele suutsin keskenduda lõputöö kirjutamise protsessi õpetlikule ja ülimalt huvitavale küljele. Seega aitäh, et tolereerisite pereüritustel arvutiklahvide klõbinat, kuulasite iga kell ära kõik mu mured ja et uskusite minusse veel rohkem kui kunagi varem!

SISSEJUHATUS

Vandenõu- ehk konspiratsiooniteooriaid on defineeritud kui kõiki eluvaldkondi puudutavaid ideid, mille järgi maailmas toimuvad protsesse, mh kriise ja katastroofe, saab põhjendada väikese ja omakasupüüdliku vaenuliku rühmituse salajase tegutsemisega (Ventsel jt, 2023). Vandenõuteooriad on leidnud laia kõlapinda sotsiaalmeedias kui inforuumis, kus saab igaüks sõna võtta (Kõuts-Klemm ja Seppel, 2018: 120) ning ebausaldusväärne teave levib objektiivsest ja faktidel põhinevast jõudsamini (Min, 2021).

Peter Knight (2013: 2–3) on kirjeldanud vandenõuteooriate juurdumist igapäevastesse tegevustesse ja aruteludesse, millega seoses on Morosoli jt (2022) märkinud vandenõuteooria definitsioonide rohkust. Mõne raamistuse järgi saab konspiratsiooniteooriatena käsitleda nt väärinfot ehk ekslikult jagatud ebatäpset teavet või kuulujutte (Morosoli jt, 2022). Samuti on Kou jt (2017) defineerinud vandenõuteooriaid kui üht kõmu ehk kuulujuttude liiki, mis internetis laialt levib ja erinevaid alternatiivseid narratiive jagab. Coady (2021) järgi on vandenõuteooria termini piiride puudus viinud selle liigse kasutuseni, kus peaaegu igale alternatiivsele ideele või spekulatsioonile omistatakse eelhäälestusel põhinev negatiivne konnotatsioon. Eri definitsioonide ja andmeanalüüsis vajalike piiritluste tõttu eristan bakalaureusetöös Ventseli jt (2023: 327) järgi veel ka n-ö kummaliste seletuste žanrit, mida iseloomustab tavaliselt ekslikult vandenõuteooriateks liigitatud spekulatsioonide ja kuulujuttude olemus, mis ei pruugi vandenõuteooriate teoreetiliste ja empiiriliste lähtekohtade raamidesse sobitada.

Sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate uurimine tõusis tugevalt päevakorda koroonapandeemia ajal, mil täheldati vandenõuteooriatest tulenevat usalduse langust poliitiliste institutsioonide, meditsiinitöötajate ja teadlaste vastu (Biddlestone jt, 2020; Pummerer jt, 2022) ning seeläbi ühiskonna polariseerumist (Jiang jt, 2021). Vandenõuteooriate teema ei piirdu vaid koroonapandeemiaga. Kaitsepolitsei ameti viimases aastaraamatus käsitleti näiteks antisemiitlust levitavate vandenõuteooriate seost paremäärmusliku sümboolikaga ja hirmu õhutavate vandenõuteooriate levikut Eesti piirialadel mh läbi sotsiaalmeedia (KAPO, 2024). Kodumaise ajakirjanduse uudisekännise ületas eelmise aasta lõpus loodud meelelahutuslikus võtmes vandenõuteooriaid levitav sotsiaalmeedialiikumine #ajuloputus, mis tegutseb ka TikTakis (Malts jt, 2023). Lisaks ilmus 2023. aasta lõpus Tartu Ülikooli semiootikute Andreas Ventseli, Mari-Liis Madissoni ja Mihhail Lotmani raamat “Varjatud

märgid ja salaühingud”, mis on esimene eestikeelne vandenõuteooriaid lahkav monograafia. See kõik viitab teema aktuaalsusele.

Sotsiaalmeediaplattform TikTok on tänavu pälvinud Eestis tähelepanu seoses Välisluureameti raportiga, kus hoiatati selle eest, et platvormi kogutud andmed võivad firmaomandi kaudu Hiina võimudeni jõuda (Välisluureamet, 2024: 77). TikTok on 2016. aastal Hiinas loodud ja 2018. aastal maailmaturule jõudnud audiovisuaalses lühiformaadis sisu jagamiseks ja loomiseks mõeldud sotsiaalmeediaplattform (Klug jt, 2021). TikToki on rohkem kui miljard aktiivset igakuist kasutajat, mis muudab selle üheks kõige populaarsemaks sotsiaalmeediaplattformiks maailmas (Lindsay, 2023). Plattform saavutas oma populaarsuse koroonapandeemia ajal, kui kriisi algusaja ja 2021. detsembri vahel kasvas rakenduse kasutajate arv 140 protsenti – sarnast kasutajate tõusutrendi oli märgata ka Eestis (PM Majandus, 2022). Kantar Emori 2023. aasta andmetel kasutab Baltimaades TikToki iga viies inimene (Springe jt, 2023). Paralleelselt on vandenõuteooriad platvormil niivõrd populaarsed, et Grandinetti ja Bruinsma (2022) sõnul eksisteerib seal eraldi vandenõuteooriaid jagav kogukond hüüdnimega *ConspiracyTok*. TikToki rakendusesisese otsingu järgi on teemaviitega *#conspiracy* (eesti k vandenõu) tähistatud videoid 2024. aasta seisuga vaadatud kokku üle 30 miljardi korra (TikTok, 2024).

Vandenõuteooriate levimist spetsiifiliselt TikToki pole varem Eestis uuritud. Küll aga on lõputöodes keskendunud vandenõuteooriate uskumise psühholoogilistele aspektidele (Kodusaar, 2022) ja semiootiliste konstruktsioonide uurimisele (Tubelt, 2023), ning sotsiaalteaduste valdkonnas on näiteks hiljuti uuritud COVID-19 vandenõuteooriate levimist Facebooki gruppides (Martin, 2022). Välismaal on TikToki ja vandenõuteooriate levikut teaduskirjanduses vähesel määral käsitletud, nt Grandinetti ja Bruinsma (2022) on keskendunud TikToki soovitusalgoritmi uurimisele vandenõuteooriate levitajana. Lisaks on Forberg (2022) uurinud paremäärmusliku rühmituse QAnon vandenõuteooriate levimist erinevatel sotsiaalmeediaplattformidel ning Basch jt (2021) on käsitlenud spetsiifiliselt koroonaviiruse kohta käivate vandenõuteooriate levikut TikToki. Suuremas osas on uurijad keskendunud aga vandenõuteooriate levikule sotsiaalmeedias kui terviklikus ja platvormide lõikes suuresti ühtiva kõneainega infoväljas (Mortimer, 2017; Enders jt, 2023; Halpern jt, 2019), millesse ka vandenõuteooriad oma olemuselt sobivad (Madisson ja Ventsel, 2021). Seetõttu keskendun oma bakalaureusetöös noorte isiklike kogemuste uurimisel lisaks TikToki ka mujal sotsiaalmeedias kogetule.

Vandenõuteooriate suhtes on üks haavatavamaid gruppe noored, seda esiteks sotsiaalmeedias veedetud aja (Paul, 2023) kui ka selle elukaare osa arengueesmärkide tõttu, kus soovitakse leida maailmas kohta, kuhu kuuluda (Jolley jt, 2021). Viimastel aastatel on hakatud rohkem rääkima lisaks vandenõuteooriate uskumise põhjustele ka sellest, miks vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga üldse suhestutakse (de Wildt ja Aupers, 2023). Aina enam räägitakse argipäevasest vandenõuteoreetilisest kultuurist, milles osalemine on põnev ja meelelahutuslik, omamata ohtlikke tagajärgi (van Prooijen jt, 2022; de Wildt ja Aupers, 2023). Sellega seoses pean oluliseks enda tööd sisse juhatades rõhutada, et vandenõuteooriate mõju ei ole ainult negatiivne, küll aga keskendun mina oma bakalaureusetöös tõepoolest pigem vandenõuteooriate potentsiaalselt ohtlikele tagajärgedele ja nende loodetavale ennetamisele. Fookus on suuresti seotud minu tööga Balti Infohäirete Sekkekeskuses, kus tegelen noorte meediapädevuste arendamise ja riskidest tulenevate kahjude vähendamisega.

Minu bakalaureusetöö eesmärk on mõista, milliseid vandenõuteooriaid või nende tõlgendusi on uuringus osalejad (N=344) TikTakis näinud, eesmärgiga leida ka näidetes domineerivad teemad vastavalt sotsiodemograafilisele taustale (uuringu 1. etapp). Kui töö kvantitatiivne osa annab n-ö linnulennul ülevaate teemast, siis selle sügavamaks mõistmiseks viisin läbi süvaintervjuud 18–22-aastaste noortega (N=7), kellel endal või kelle lähedastel on TikTakis ja mujal sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriatega isiklikud kogemused (uuringu 2. etapp). Kombineeritud andmeanalüüsi toel saan uurida, milliseks hindavad TikToki kasutajad vandenõuteooriate mõju endale ja teistele kasutajatele ning milliseid oskusi peavad vajalikuks vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga toimetulekuks.

Lähtuvalt lisaks eelnevale ka sellest, et vandenõuteooriate levimist TikTakis on Eestis varem vähe uuritud, sõnastasin kolm peamist uurimisküsimust:

1. Millised vandenõuteooriad domineerivad TikTakis uuringus osalenud alates 15-aastaste Eesti kasutajate vastuste põhjal?

- a. Milliste TikToki kasutamise eesmärkide ja põhjustega seoses kirjeldavad uuringus osalejad kokkupuuteid vandenõuteooriatega?
- b. Kuidas erinevad kokkupuuted vandenõuteooriatega TikTakis sotsiodemograafiliste gruppide lõikes?

2. Millisena kirjeldavad 18–22-aastased noored oma isiklike kogemusi TikTakis ja mujal sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriatega?

3. Milliseks hindavad uuringus osalenud Eesti TikToki kasutajad sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate mõju endale ja teistele kasutajatele?

- a. Milliseid meedia- ja infopädevusi näevad uuringus osalenud noored olulistena, et tulla toime sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriatega?

Töö esimeses osas annan ülevaate teoreetilistest ja empiirilistest lähtekohtadest. Edasi kirjeldan bakalaureusetöö kummaski andmete kogumise etapis rakendatud valimit ja andmeanalüüsimeetodit. Seejärel kirjutan lahti andmeanalüüsi tulemused ning seon need järeldustes teoreetiliste raamistikega. Töö lõpeb diskussiooni ja kokkuvõttega.

1. TEOREETILISED JA EMPIIRILISED LÄHTEKOHAD

Esimeses peatükis tutvustan enda bakalaureusetöö teoreetilisi ja empiirilisi lähtekohti. Alustan vandenõuteooriate olemuse selgitamisega ja ülevaatega sellest, kuidas vandenõuteooriaid saab liigitada ning mis võib olla erinevat liiki vandenõuteooriate mõju. Ühtlasi lahkkan peatüki esimeses pooles seda, kes on vandenõuteooriate suhtes haavatavad inimesed ning millist rolli omab sotsiaalmeedia vandenõuteooriate levikus. Seejärel tutvustan vandenõuteooriate olemust meelelahutuse ning tume- ja süvamänguna. Peatüki lõpus annan ülevaate sotsiaalmeediaplatformi TikTok kasutusest Eestis ja välismaal ning tutvustan lähemalt platvormil kasutatavat algoritmi ja selle mõju vandenõuteooriatel põhinevate videote võimendamisel.

1.1 Vandenõuteooriad

Vandenõu- ehk konspiratsiooniteooria on idee või ideede kogum, mille järgi kõiki maailma probleeme või kriise saab põhjendada enda kasu poole püüdleva ning salaja tegutseva mõjuvõimsa jõugu tegutsemisega (Madisson ja Ventsel, 2021; Walker ja Vegter, 2023; van Prooijen ja Douglas, 2018; Douglas ja Sutton, 2023). Konspiratsiooniteooriaid iseloomustab lihtsus, pakkudes keerulistele probleemidele kergelt hoomatavaid ja mustvalgesse maailma sobituvaid selgitusi – näiteks on kuri salaühing või vaenlane teatud ühiskonnagrupilt ehk ohvrit midagi ära võtnud, mille tagajärjel ohvrid kannatavad ja elavad puuduses (Ventsel jt, 2023). Nii võib vandenõuteoreetilises raamistuses teiste seas süüdistada valitsust, sest vandenõuteooriatega saab poliitilisi otsuseid vaidlustada ja esitada vähemusi ohvritena (Lewandowsky ja Cook, 2020: 4).

Siiski on vandenõuteooria mõiste lai – mõne definitsiooni kohaselt võib ka hambahaldja, jõuluvana ja lihavõttejänese olemasolu liigitada vandenõuteooriate sekka (Sunstein ja Vermeule, 2008: 5–6). Teadustöodes on lähtutud vandenõuteooriatel põhineva vestluse (ingl *conspiracy talk*), narratiivi, spekulatsiooni või pelgalt konspiratiivsete joontega kõmu ehk kuulujutu definitsioonist (Erokhin jt, 2022 ja Morosoli jt, 2022), kus alati ei pea käsitletav narratiiv vastandama poliitilisi vaateid või muutma vastuvõtja arusaama maailmas toimuvast, vaid võib põhineda näiteks meelelahutus ja popkultuuriga seotud spekulatsioonidel (Smith ja Southerton, 2022). Vandenõuteooria termini piiratluse selguse huvides on Rääkkä (2018: 210–213) välja toonud kaks aspekti. Esiteks peab vandenõuteooria ühiskonnale kättesaadavale,

laialt levinud selgitusele või arusaamale vastanduma ning teiseks peab selle keskmes olema salajane plaan, septsus ehk vandenõu ise (Räikkä, 2018: 211–212).

Meedia- ja kommunikatsiooniteoreetiliselt saab vandenõuteooriaid käsitleda näiteks Stuart Halli retseptsiooniteooria järgi (Hall, 1999: 515–517). Sõnumi looja ehk kodeerija ei saa sõnumi tähendust fikseerida, sest auditoorium dekodeerib infot vastavalt enda majanduslikule ja kultuurilisele taustale. Auditoorium saab sarnases kultuuriruumis loodud sõnumit dekodeerida tähendusele sarnaselt ehk dominantselt, kuid kui kodeerija taust on erinev, on ka auditooriumi dekodeerimise viis kas olemasolevatele hoiakutele kohanduv või vastanduv, millest tulenevalt kaob tähendusloomes algne sõnum (Hall, 1999: 516–517; Kõuts-Klemm ja Seppel, 2018: 157). Vandenõuteooriaid saabki käsitleda kui üldtunnustatud teadmiste ja arusaamadele vastanduvat dekodeerimist, kus meedias levitatud sõnumit tõlgendatakse opositsiooniliselt, leides mistahes põhjuseid, miks inimeste eest tegelikku tõde varjatakse (Grusauskaite jt, 2022).

Vandenõuteooriad on populaarsed, sest nendega saab aktuaalsetele sündmustele anda kergelt mõistetavaid selgitusi, lisades käsitluse omajagu salapära ja intriigi (Madisson ja Ventsel, 2021: 1–2). Tähtis on märkida, et eriti jõudsalt levivad vandenõuteooriad kriiside ajal ja pärast neid (Buturoiu jt, 2021) ning oluliste sotsiaalsete sündmuste nagu protestide (van Prooijen ja Douglas, 2017) või valimiste ajal ja järel (Albertson ja Guiler, 2020). Kui info üleküllus ühiskonnas on laiaulatuslik, näiteks nagu COVID-19 pandeemia vältel või siis, kui algas Venemaa täiemahuline sõda Ukrainas, pakuvad vandenõuteooriad nii-öelda vaadet kulisside taha, kus justkui peitub tõde, mida inimeste eest kuritahtlikult varjatakse (Buturoiu jt, 2021). Vandenõuteooriad selgitavad näiliselt võimatuid sündmusi ja aitavad sedasi inimestel segastel aegadel ettearvatavust ja kontrolli taaskord leida (Imhoff ja Bruder, 2014). Sellest tulenevalt usuvad ja levitavad vandenõuteooriaid eriti need inimesed, kes tunnevad, et nad ei saa ennast ümbritsevat kontrollida (Whitson jt, 2019).

Walker ja Vegter (2023), Lewandowsky ja Cook (2020) ning Douglas jt (2019) on välja toonud, et ehkki erilaadi konspiratsiooniteooriaid võib uskuda erinevatel põhjusel, saab vandenõuteooriatesse uskumist taandada vandenõuteoreetilise mõtlemise või vandenõuteoreetilise mõtteviisi kontseptsioonile. See tähendab, et konspiratsiooniteooriate uskumine sõltub sarnastest elementidest või omadustest, olenemata teooria spetsiifikast, sest kui inimene usub üht vandenõuteooriat, usub ta tihtipeale ka teisi (Walker ja Vegter, 2023; Douglas jt, 2019).

Iga vandenõuteooria ega ka sellesse uskumine ei ole oma olemuselt ohtlik või väär. Ajaloos on näiteid sellistest konspiratsiooniteooriatest, mille keskmes olev vandenõu on osutunud tõeseks (Ventsel jt, 2023: 37), näiteks Watergate'i vandenõu, mis põhjustas ka USA presidendi Richard Nixon'i tagasiastumise (van Prooijen ja Douglas, 2018). Veel enam, vandenõuteooriatest tulenev kahtlus võib kohati viia ka demokraatlike ja läbipaistvate poliitiliste aruteludeni (Räikka, 2019: 215; Douglas ja Sutton, 2023). Ühtlasi võivad ka väärte vandenõuteooriate uskujad olla rahulikud ja ühiskonda mitte ohustada (Bartlett ja Miller, 2010: 4).

Küll aga keskenduvad näiteks Douglas jt (2019) ja Pierre (2020) enda uuringutes peamiselt vandenõuteooriate potentsiaalsetele kahjulikele mõjudele, mis võivad mh tuleneda väärteest või hirmule õhutavatest uskumustest. Sarnaselt on Sunstein ja Vermeule (2008: 5) öelnud, et vandenõuteooriate ohtlikele ja kahjulikele mõjudele peab tähelepanu pöörama. Isegi siis, kui vandenõuteooria keskmes olev vandenõu peab paika, võib teooria olla esitletud ülepaistatud kujul ning ka faktidel põhineva vandenõuteooria jagamise tagajärg võib olla negatiivne, sest muu hulgas võib sellega kaasnev skeptilisus õhutada vägivalda (Bartlett ja Miller, 2010: 4) ja polariseerida ühiskonda (Douglas ja Sutton, 2023).

Vandenõuteooriate päevakorda tõusmine maailmas aktuaalsete sündmuste kontekstis on seotud Bartletti ja Milleri (2010) leiuga, et konspiratsiooniteooriatesse uskumine võib algatada ja koos hoida äärmuslikke rühmitusi ja õhutada neid vägivaldale. Näiteks ründasid 2021. aastal paremäärmuslike konspiratsiooniteooriate uskujad USA Kapitooliumi (Bleakley, 2021), mille tagajärjel sai neli inimest surma, sajad vigastada ja pea 70 protesteerijat arreteeriti (Bogel-Burroughs, 2021). Vandenõuteoreetilist mõtlemist võib tõlgendada ka kui usku, et valitsus soovib ja on võimeline inimestele pahatahtlike motiivide ajendusel valetama (Silva jt, 2017), mis võib põhjustada ülemäärast skeptilisust võimulolijate vastu (Sunstein ja Vermeule, 2008: 7). Selleks, et mõista vandenõuteooriate võimalikke mõjusid või ohte, tuleb eristada vandenõuteooriate erinevaid tüüpe, millest annan ülevaate alljärgnevas alapeatükis.

1.1.1 Vandenõuteooriate liigid ja nende võimalik mõju

Vandenõuteooriate liigitamisel võib ühest küljest lähtuda teooriate temaatikast, olgu see näiteks tervishoid, poliitika või keskkond. Mõni vandenõuteooria sisaldab endas usku, et 1969. aastal aset leidnud maandumine Kuul oli lavastatud, mõni aga süüdistab USA valitsust 11. septembri terrorirünnakute organiseerimises (Butter ja Knight, 2020). Mõni vandenõuteooria on seotud aga avaliku elu tegelaste ja popkultuuriga, näiteks eristab Ballinger (2014) eraldi

kuulsuste surmade, atentaatide või kloonimisega seotud konspiratsiooniteooriaid või spekulatsioone, mis seovad üldiselt kõrvalejätud vandenõuteoreetilised arusaamad meelelahutusliku popkultuuriga ja seeläbi neid laiemalt levima panevad.

Michael Barkun (2003) jagab konspiratsiooniteooriad kolmeks: üksiksündmusi seletavad, süsteemsed ja supervandenõuteooriad. Phillips ja Elledge (2022: 25–28) ning Ventsel jt (2023: 36–37) on Barkuni käsitlest lähtuvalt välja toonud, et üksiksündmusi selgitavaid vandenõuteooriaid iseloomustab püüd põhjendada üht sündmust või tihedalt seotud sündmuste jada salajase vandenõuga. Sellesse kategooriasse liigituvad muuhulgas näiteks mustanahaliste meeste seas AIDS-i leviku ja USA presidendi John F. Kennedy mõrvaga seotud vandenõuteooriad (Barkun, 2003: 6). Tulenevalt kindlast fookusest ei pruugi üksiksündmusi kirjeldavate vandenõuteooriate uskumine inimese üldist maailmavaadet mõjutada (Phillips ja Elledge, 2022: 26).

Süsteemsete vandenõuteooriate mõju on aga märksa laiem – nende keskmes on usk, et vandenõulased soovivad kontrollida mõnda ühiskonnagruppi, tervet riiki või kogu maailma (Barkun, 2003: 6). Kuri jõuk pole pelgalt ühe sündmuse taga, vaid suudab reguleerida institutsioone (Phillips ja Elledge, 2022: 26). Süsteemsete vandenõuteooriate hulka kuuluvad kõik sellised, mis puudutavad näiteks juutide, kommunistide, kapitalistide ja vabamüürlaste kuritegelikke plaane (Barkun, 2003: 6). Niivõrd põimunud vandenõuteooriate süsteemi uskumine võib inimeste arusaama ülejäänud maailmast tugevalt mõjutada (Phillips ja Elledge, 2022: 26).

Peamiselt alates 1980. aastatest esile kerkinud supervandenõuteooriad ühendavad üksikuid sündmusi selgitavaid teooriaid ja süsteemseid vandenõuteooriaid, et luua hierarhilistest süsteemidest maailm, kus kõik vandenõud on omavahel seotud (Barkun, 2003: 6). Enam ei eksisteeri eraldiseisvaid kurje jõuke, selle asemel töötavad nad üheskoos, et saavutada maailma üle totaalset võimu ja kontrolli (Phillips ja Elledge, 2022: 27; Barkun, 2003: 6). Supervandenõuteoreetilises maailmas võivad näiteks globalistid töötada maailma salaja valitseva sekti Illuminati heaks või vastupidi. Selliste vandenõuteooriate uskumine tähendab täielikku maailmavaate muutust – kogu maailma toimimine, kaasa arvatud ajalugu on selgitatav vandenõuteoreetilise võrgustiku kaudu, millesse kuulumises võib kahtlustada kõiki inimesi ja institutsioone (Phillips ja Elledge, 2022: 28) ja kus kõik on ühenduses (Ventsel jt, 2023: 36). Viimastel aastatel on teadustöötajad rohkem käsitlenud paremäärmuslikku rühmitust QAnon, mille levitatavad liberaalsete eliitide vastased vandenõuteooriad, mis peamiselt

tembeldavad neid satanistlikeks lapsepilastajateks, konstrueerivad supervandenõuteoreetilist maailma (de Zeeuw ja Gekker, 2023). QAnonist on räägitud ka tumemängu kontekstis (vt ptk 1.2) ja eraldi on käsitletud rühmituse konspiratsiooniteooriate jõudmist TikTokki (vt ptk 1.3.1).

Michael Butteri (2020) järgi saab vandenõuteooriaid eristada neis figureeriva vandenõulase paiknevuse järgi. Laias laastus eksisteerivad alt üles ja ülalt alla või ka välised ja seesmised vandenõuteooriad, mida võib Ventseli jt (2023: 36) järgi nimetada ka vandenõulaste võimuvvertikaaliks. Välised vandenõuteooriad kätkevad endas pea alati alt üles liigitust, mis tähendab, et väljaspool asuvad vaenlased ei ole veel näiteks riigi üle kontrolli saavutanud. (Ventsel jt, 2023: 36). Nii saab kirjeldada teiste seas juutidega seotud vandenõuteooriaid (Butter, 2020). Alt üles suunaga vandenõuteooriad diskrimineerivad seega ka kultuurseid vähemusi, näiteks LGBTQIA+ kogukonda (Nera jt, 2021: 743), millega seoses saab tuua näiteks sisulooja Andrew Tate'i, kelle taotluslikult vaenulik info vähemuste vastu, sh ka jõuliselt esitatud misogüünsed vaated TikTokis kulutulena levivad, mõjutades eriti noori meessoost kasutajaid (Haslop jt, 2024). Sisemised vandenõuteooriad kirjeldavad riiki manipuleerimises süüdistavaid narratiive (Ventsel jt, 2023: 36), mis tähendab, et pahatahtlik jõuk on juba võimul, kuid soovib kontrolli laiendada (Butter, 2020). Sellised vandenõuteooriad mõjutavad inimeste usaldust poliitiliste institutsioonide suhtes ja võivad seega riigisisestele mässudele õhutada (Nera jt, 2021: 743).

Holt ja Cooper (2024) on leidnud, et sotsiaalmeedias laialt levinud vandenõuteooriate võimalike auditooriumirühmadele avalduvate mõjude hindamisel ei saa üldistusi teha. See tähendab, et analüüsida tuleks näiteks seda, kas vandenõuteooria haavab spetsiifiliselt mõnda institutsiooni või inimgruppi ning kas see võib kellegagi manipuleerida oluliste otsuste langetamisel (Holt ja Cooper, 2024). Järgnevalt kirjeldan lähemalt, kuidas ühiskonnas teravaid teemasid lahkavad vandenõuteooriad võivad alguse saada äärmuslikes kõlakambrites, kuid sattuda ka laiema auditooriumi igapäevasesse inforuumi.

1.1.2 Sotsiaalmeedia roll vandenõuteooriate levitajana

Enne, kui tutvustan sotsiaalmeedia rolli vandenõuteooriate levitaja ja võimendajana, pean oluliseks rõhutada, et vandenõuteooriad on olemas olnud suuremas osas kogu inimajaloo vältel (van Prooijen ja Douglas, 2017). Esimesed tänapäevasele mõistele sarnanevad vandenõuteooriad ulatuvad tagasi 15.–16. sajandisse; esimesed selleteemalised uuringud aga 1930. aastatesse (Butter ja Knight, 2019: 33–34). Uscinski ja Parent (2014) on välja toonud, et

internet on asendanud varem vandenõuteooriate levitamiseks kasutusel olnud kommunikatsioonikanalid, millega seoses on van Prooijen ja Douglas (2017) leidnud, et nagu varemgi, levivad ka sotsiaalmeedias vandenõuteooriad enim kriisiolukordades. Näiteks suurenes vandenõuteoreetiliste sotsiaalmeediapostituste ja -kogukondade arv COVID-19 pandeemia ajal (Houli jt, 2021). Oliveira jt (2022) on seejuures märkinud sotsiaalmeedias levivate kriisiaegsete vandenõuteooriate problemaatilisust, sest need delegitimiseerivad institutsioone, mis püüavad kommunikeerida teadusel põhinevat informatsiooni.

Uued kommunikatsiooni- ja tehnoloogiavahendid on andnud inimestele võimaluse otsida ja tarbida informatsiooni enam kui kunagi varem (Connolly jt, 2019). Seejuures on leitud, et internet ja sotsiaalmeedia on pannud aluse ka valeinfo, sealhulgas vandenõuteooriate kiiremale ja laiemale levikule (Enders jt, 2023; Del Vicario jt, 2016; Connolly jt, 2019; Shin jt, 2018) ja normaliseerimisele (Grusauskaite jt, 2022). Vandenõuteooriad levivad pea kõigil sotsiaalmeediaplatvormidel, jõudes nii uskujate, ümberlökkajate kui pelgalt igapäevaste meediatarbijateni (Cinelli jt, 2022). Erinevalt traditsioonilistest meediakanalitest ei kehti sotsiaalmeedias avaldatavale informatsioonile rangeid toimetustlike filtreid ja faktikontrolli (Schäfer jt, 2022), mis tähendab, et iga soovija võib jõuda märkimisväärse auditoriumini (Connolly jt, 2019). Ühtlasi on konspiratsiooniteooriatel võrdlemisi suur potentsiaal sotsiaalmeedias kulutulena levida, sest nad on lihtsad, aga samas intrigeerivad (Madisson ja Ventsel, 2021: 1–2). See omakorda tähendab, et vandenõuteooriad sobivad ühismeediale iseloomuliku jagamiskultuuri, kiirete reaktsioonide ja vähese argumentatsiooniga inforuumi (Madisson ja Ventsel, 2021: 1–2).

Min (2021) on välja toonud, et peale sotsiaal-psühholoogiliste tegurite mõjutab vandenõuteooriate uskumist ka inforuumi homogeensus, mistõttu on siinjuures tarvis välja tuua kõlakambrite roll vandenõuteooriate levitamisel sotsiaalmeedias. Kõlakamber (ingl *echo chamber*) on polariseeritud, kindla arvamusega inimesi ühendav inforuum, millesse kuulumise on igäiks ise valinud ning kus vastanduvad arvamused on maha surutud (Bleakley, 2021). Kõlakambrite üks tekkepõhjusi võib olla vandenõuteooriate levik, samas on nenditud ka sotsiaalsete võrgustike mõju, kus inimesed johtuvad veebis kogukonda otsides oma igapäevasest kuuluvusest mh väljaspool sotsiaalmeediat (Levy ja Razin, 2019). Törnberg (2018) on leidnud, et vandenõuteooriad levivad kiiremini kõlakambritega inforuumides, sest homogeensed klastrid võimendavad ja lekitavad teavet teistesse inforuumidesse.

Nii on ka Bleakley (2021) väitnud, et kuigi vandenõuteooriad võivad sündida ja levida näiteks paremäärmuslaste internetigruppides, kuhu väljaspool kõlakambrit asuvad inimesed ei satu, jõuavad need sealt laiemalt kasutatavatele platvormidele. Kuna algoritmide mõjul võivad ühismeedias näha mh paremäärmuslikke vandenõuteooriaid ka teiste maailmavaadetega inimesed (Bleakley, 2021), on näha, et sotsiaalmeedia on andnud vandenõuteoretikutele platvormi, kus oma kogukonda kasvatada (Schäfer jt, 2022). Ühtlasi võivad vandenõuteooriate levimist sotsiaalmeedias mõjutada filtrimullid (Lim, 2022). Filtrimullid on soovitusalgoritmide ehk sotsiaalmeedias kasutaja andmete põhjal sisu soovitatavate arvutisüsteemide (Forberg, 2022) mõjul tekkinud inforuumid, milles inimene näeb vaid enda andmetest ja huvidest lähtuvat teavet (Lim, 2022). Filtrimullide mõjul ei puutu vandenõuteooriate uskujad kokku vastanduvate arvamustega, jäädes kinni kitsasse maailmavaatesse (Lim, 2022).

Uurijad on eriarvamusel, kas vandenõuteooriate levikul sotsiaalmeedias on lineaarne seos vandenõuteoreetiliste uskumuste kasvuga. Ühest küljest on Allington jt (2021) leidnud, et inimesed, kes kasutasid sotsiaalmeediat COVID-19 info saamise kanalina, uskusid pandeemiaga seotud konspiratsiooniteooriaid suurema tõenäosusega. Lisaks selgus Jolley jt (2021) uuringu põhjal, et 18-aastased noored usuvad vandenõuteooriaid rohkem kui neist vanemad inimesed (vt ka ptk 1.1.3), mis uurijate sõnul võib tuleneda sotsiaalmeedia kasutusest. Samas on nii Uscinski jt (2022) kui Enders jt (2023) leidnud, et sotsiaalmeedia tõttu ei ole vandenõuteooriate uskujate arv kasvanud, pigem kinnistavad seal levivad vandenõuteooriad inimeste olemasolevaid uskumusi.

1.1.3 Vandenõuteooriate suhtes haavatavad inimesed

Tihti on levinud aramus, et konspiratsiooniteooriaid usub vaid võrdlemisi marginaalne osa inimkonnast, kuhu kuuluvad üksnes ühiskonnast eraldunud, väga stereotüüpiliselt väljendudes – oma ema keldris elavad ja vandenõuteooriate patriootlikest uskujatest keskealised valged mehed (Uscinski ja Parent, 2014: 5). Küll aga on teiste seas van Prooijen ja van Vugt (2018), Dyrendal jt (2021) ja Renard (2015) välja toonud, et vandenõuteooriad ja nende uskumine on globaalselt erinevate inimrühmade seas levinud, sealhulgas erinevast vanusest, soost ja rassist inimeste seas. Näiteks saab tuua Prantsusmaa poliitikauuringute keskuse Sciences Po 2021. aastal üle 8000 vastajaga uuringu Saksamaa, Itaalia, Prantsusmaa ja Ühendkuningriigi elanike seas, mõistmaks COVID-19 pandeemiaga seotud vandenõuteooriate uskumist (Henley, 2021). Muuhulgas selgus, et iga riigi vastajate seast üle 30% uskus, et farmaatsiafirmad töötasid üheskoos valitsusega, et peita vaktsiinide kahjulikke mõjusid ning olenevalt riigist 39%–42%

vastajatest leidis, et valitsus kasutas pandeemiat kodanike kontrollimise eesmärgil ära (Henley, 2021). Tegemist ei ole kauges “teiste riikide” probleemiga – eestlastest usub Euroopa Sotsiaaluuringu järgi 30%, et maailma juhib üks väike salajane ühing (Reimann, 2023).

Teatud sotsiodemograafilised omadused võivad mõjutada seda, milliseid vandenõuteooriaid inimene usub, mitte mil määral on vandenõuteoreetiline mõtlemine selles inimgrupis levinud (Shermer, 2020). Näiteks võivad afroameeriklased võrreldes teiste etniliste gruppidega suurema tõenäosusega uskuda, et AIDS oli USA valitsuse sepiatus mustanahaliste meeste tapmiseks (Shermer, 2020). Sarnaselt usuvad Shermeri (2020) kohaselt nii liberaalsete kui konservatiivsete maailmavaadetega inimesed vandenõuteooriaid üpris võrdsel määral, kuid usutud teooriates on süüdlased erinevad – liberaalid kahtlustavad tihti kapitaliste ja korporatsioone, konservatiivid teadlasi ja liberaalseid eliidi liikmeid. Imhoff jt (2022) on aga leidnud, et vandenõuteoreetiline mõtlemine on levinud vasak- ja eriti paremäärmuslikes rühmitustes ning et vähemhaavatavad on tsentristlike maailmavaadetega inimesed.

Hornsey jt (2023) on jaganud vandenõuteooriate suhtes haavatavuse kolmest tasandist olenevaks:

- 1) Mikrotasand – vandenõuteooriatesse uskumine sõltub inimese individuaalsetest kognitiivsetest, kliinilistest, kuid ka motivatsiooni, iseloomu ja arenguga seotud omadustest;
- 2) Mesotasand – vandenõuteooriaid jagatakse ja võimendatakse kogukondades;
- 3) Makrotasand – vandenõuteooriatesse uskumine sõltub poliitilisest, majanduslikust, kultuurilisest ja sotsiaal-ajaloolisest kontekstist.

Mikrotasandil on vandenõuteooriate uskumist seostatatud mh halvema analüütilise mõtlemisioskusega (Hornsey jt, 2023; Swami jt, 2014). Ehkki uuringud sel alal on puudulikud, on leitud, et vandenõuteooriate uskumises võivad rolli mängida kognitiivsed võimed – kuigi intelligentsemad inimesed ei ole vandenõuteooriatele immuused, usuvad nad neid potentsiaalselt vähem (Stasielowicz, 2022). Sarnaselt on Goreis ja Voracek (2019) leidnud, et ka madalama haridustasemega inimesed võivad vandenõuteooriaid suurema tõenäosusega uskuda. Ühtlasi on märgitud kognitiivsete nihete rolli vandenõuteooriate uskumises, näiteks on haavatavamad inimesed, kes tõlgendavad juhuslikkust mustritena, teevad intuiitseid järeldusi ja/või otsivad alati sündmuste taga peituvaid põhjuseid ja motiive (Bensley jt, 2020; Hornsey jt, 2023). Haavatavamad on ka need, kes vajavad kontrolli ja kohta, kuhu kuuluda, mida vandenõuteoreetilised rühmitused neile pakkuda võivad (van Prooijen ja van Vugt, 2018).

Isiksusest lähtuvalt mängivad vandenõuteoreetilises mõtlemises rolli nartsissism, psühhopaatia ja manipulatiivne käitumine (Hornsey jt, 2023; Stasielowicz, 2022). Lisaks on tõmmatud paralleele religioossuse ja vandenõuteooriate uskumise vahel – inimesed, kes peavad omaks mõnda usku, võivad maailmas toimuva mõistmisel rakendada vandenõuteoreetilisi tõlgendusi (Stasielowicz, 2022).

Meso- ehk kogukondade tasandil lähtutakse arusaamast, et jagatud identiteet muudab kõik inimesed vandenõuteooriate suhtes haavatavaks (Cookson jt, 2021; Dyrendal jt, 2021; Hornsey jt, 2023). Sotsiaalse identiteedi teooria üks alustalasid on, et inimene peab parimaks rühma, millesse ta ise kuulub ja hakkab seetõttu süüdlasi suurema tõenäosusega välistest rühmadest leidma (Cookson jt, 2021; Hornsey jt, 2023). Eriti tasub siin tähele panna ajaloolise trauma ühendavat mõju ja ka kollektiivset nartsissismi – kogukonda, millesse kuulutakse, nähakse teiste silmis vähemolulisena, pannes end ohvri positsiooni (Hornsey jt, 2023; Stasielowicz, 2022). Näiteks Lähis-Idas ja Aafrikas tehtud uuringud näitavad, et läänevastased ja antisemitistlikud uskumused tulenevad rohkem jagatud poliitilisest arusaamast kui individuaalsetest mõjutustest (Hornsey jt, 2023).

Makrotasandi vaatest võib näha, et mida kehvem on riigi majanduslik seis ja mida kõrgem korrupsiooniindeks, seda kiiremini levivad seal vandenõuteooriad ja seda suurema tõenäosusega inimesed neid ka usuvad (Hornsey jt, 2023). Ühtlasi saab kõrgemat vandenõuteooriate uskumise määra omistada sellistele ühiskondadele, kus demokraatiaindeks on madalam (Hornsey jt, 2023). Nii leidsid Walter ja Drochon (2022), et Rootsis, kus demokraatiaindeks on kõrgem, uskusid vastajad vandenõuteooriaid vähem kui madalama indeksiga Portugalis. Saab ka öelda, et mida vähem usaldavad inimesed valitsust ja kohalikku meediat, seda haavatavamad on nad vandenõuteooriatele (Renard, 2015; Marques, 2022).

Enda uurimuse kontekstis pean vajalikuks eraldi käsitleda noorte haavatavust vandenõuteooriate suhtes. Vandenõuteooriaid või väärat informatsiooni usuvad suurema tõenäosusega sellised inimesed, kes kasutavad uudiste tarbimiseks ja uue informatsiooni otsimiseks peamiselt sotsiaalmeediat (Enders jt, 2023). On leitud, et noored kasutavad sotsiaalmeediat, sh nt TikToki uudistekanalina (Bazen jt, 2022; Grandinetti ja Bruinsma, 2022; Huang, 2022), mõtlemata saadava informatsiooni usaldusväärsele ja faktipõhisusele (Jolley jt, 2021). Näiteks on leitud, et 13–17-aastased USA noored usuvad sotsiaalmeedias levivaid vandenõuteooriaid suurema tõenäosusega kui täiskasvanud (Paul, 2023). Ühtlasi uskusid samas uuringus osalenud noored vandenõuteooriaid seda rohkem, mida kauem nad

sotsiaalmeedias igapäevaselt aega veetsid (Paul, 2023). Seejuures on Jolley jt (2021) leidnud, et 10–19-aastased noored on vandenõuteooriate suhtes eriti haavatavad, seda lisaks tarbitavale meediasisule ka arenguetapist tulenevatel põhjustel, nagu stressi ja emotsionaalsuse tõus ning soov leida maailmas oma koht ka väljaspool perekonda.

Arvestades erinevate vandenõuteooriate mõju ja nooremate eagruppide haavatavust, on oluline teada, milliste vandenõuteooriatega noored sotsiaalmeedias kokku puutuvad. Selleks, et mõista, kuidas ja miks sotsiaalmeediakasutajad vandenõuteoreetilist sisu tarbivad, tuleb vaadelda selle meelelahutuslikke ja tumedaid omadusi, millest annan ülevaate järgnevas alapeatükis.

1.2 Vandenõuteooriad süva- ja tumemängu ning meelelahutusena

Internet on võimaldanud ühiskonda oluliselt puudutataval teemadel kaasa rääkida ka sellistel inimgruppidel, kelle hääled varem kuulmata jäid, millega seoses on tõusnud esile enesetsensuur, vihakõne ja polariseeritus (Kõuts-Klemm ja Seppel, 2018: 120) ning ka vandenõuteooriate laialdane levik ja selle võimalikud kahjulikud tagajärjed (Dow jt, 2021). Viimasest johtuvalt on Thorsten Quandt (2018: 36–48) välja pakkunud tumedate osaluspraktikate (ingl *dark participation*) termini.

Quandt (2018: 36) kirjeldab tumepraktikaid kui isekaid ja teisi negatiivselt mõjutavaid käitumisviise, mida informatsiooni jagamises ja loomises kasutatakse. Schwarzenegger (2021: 99–109) on kirjeldanud ka tumedate alternatiivmeediakanalite olemust ehk kontseptsiooni, mis hõlmab ajakirjandusliku kontrollita peavoolumeedia seisukohtadega vastanduvaid veebikeskkondi, kuhu mh kuuluvad ka vandenõuteooriaid jagavad kogukonnad. Tumedate veebipraktikate hulka võib lugeda vihakõne, küberkiusamise, trollikontode alt tegutsemise ning ühtlasi ka väär info, sh vandenõuteooriate levitamise, mida saavad viljeleda nii inividid, väikesed ja suured grupid või lausa liikumised (Quandt, 2018: 42; Quandt jt, 2022). Vandenõuteooriate jagamise kontekstis on oluline välja tuua, et suuremates gruppides rakendatud tumedad veebipraktikad on tavaliselt strateegilised, eesmärgiga ühiskonda mõjutada (Quandt, 2018: 42). Samas on tumedate osaluspraktikate kontseptsiooni kritiseeritud liigse lahterdamise tõttu. Näiteks de Wildt ja Aupers (2023) on kasutusele võtnud osaleva vandenõuteoreetilise kultuuri (ingl *participatory conspiracy culture*) mõiste, mis tähistab mediatiseeritud maailmas vandenõuteooriate igapäevast tarbimist ja asjaolu, et kõik kommunikatsioonis osalejad ei ole radikaliseerunud ega oma pahatahtlikke motiive.

Alternatiivina on Petersen (2022) ning Linderoth ja Mortensen (2015) välja pakkunud tumemängu (ingl *dark play*) ja süvamängu (ingl *deep play*) kontseptsioonid, kirjeldamaks mitte inimeste individuaalseid tumedaid praktikaid vaid nende osalust digitaalses kommunikatsioonis laiemalt. Kui mediatiseeritud fänluse mänguline väljendus (ingl *mediatised fan play*) kirjeldab fännikogukondadade mängulisi viise sotsiaalmeediasisuga suhestumisel (ingl *engagement*), näiteks järjejuttude kirjutamine, fänlusega kaasnevates diskussioonides osalemine ning rolli- ja kostüümimängud (Petersen, 2022: 16–20), siis tumemängu termin viitab mängude sellistele temaatikatele või võtetele, mis on problemaatilised, ühiskonna normidele vastanduvad, mässule õhutavad vmt (Linderoth ja Mortensen, 2015: 5). Süvamäng leiab aga aset siis, kui tavalised fännipraktikad muutuvad riskantseks nii fännidele kui teistele (Petersen, 2022: 129).

Sotsiaalmeedia kontekstis on tume- ja süvamängu võtted sarnased tumepraktikatega, kuid lisada saab näiteks ka anonüümsete või peidetud kogukondade loomise, mille kaudu valeinfot levitatakse (Petersen, 2022: 113). Petersen (2022: 111–112) on välja toonud, et globaalse supervandenõuteooria QAnon (vt ptk 1.1.1) levik sai võimalikuks suuresti tume- ja süvamängu kaudu. QAnoni levik sai alguse anonüümsetelt veebilehtedelt nagu 4chan ja 8chan, kus kasutajad osalesid tumemängule omastes diskussioonides, löid meeme ehk pilapilte ja varjasid valeinfot levitades oma identiteeti (Petersen, 2022: 119–120). Läbi süvamängu levitati vandenõuteooriat ka laiemalt kasutatavatele platvormidele, kus sai mängu osaks ühine pingutus, et vandenõuteoorial põhinevaid postitusi ja tekste ei eemaldataks (Petersen, 2022: 124).

Kuid oluline on rääkida ka teistest vandenõuteoreetilise sisu jälgimise põhjustest. De Wildti ja Aupersi (2023) sõnul on vandenõuteooriate levimises olulisel kohal nende meelelahutuslik aspekt. Katz jt (1973) on leidnud, et kommunikatsiooni vastuvõtja ehk meediatarbija on aktiivne ning teeb taotluslikke otsuseid selles, miks ta teatud meediumi tarbib, lähtudes oma individuaalsetest soovidest ja vajadustest, millest lähtuvalt loodi tasude ja tarvete mudel (ingl *uses and gratifications*). Mudelit on kasutatud sotsiaalmeediauuringutes (vt nt Pelletier jt, 2020 ning Gruzdt jt, 2018) ning rakendatud ka vandenõuteooriate uurimisel. Näiteks on Morosoli jt (2022) leidnud, et inimeste põhjused sotsiaalmeedias konspiratsiooniteooriatega interakteerumisel ja nende edasi jagamisel jagunevad kolmeks. Kõigepealt võivad vandenõuteooriad olla veenvad – inimesed soovivad jagada informatsiooni, millesse nad usuvad, mistõttu võib kohati levida ka väärinfo, sealhulgas vandenõuteooriad (Morosoli jt, 2022). Samuti võivad vandenõuteooriad provotseerida teisi sotsiaalmeediakasutajaid, sest

vandenõuteoreetiline sisu saab tihti rohkem tähelepanu, kutsudes inimesi teemade üle spekulerima ja arutlema (Morosoli jt, 2022).

Kolmandana on eraldi käsitletud vandenõuteooriate olemust meelelahutusena (Morosoli jt, 2022). Sotsiaalmeediat on iseloomustatud kui hedonistlikku informatsioonisüsteemi, mis tähendab, et selle kasutajad on osaliselt motiveeritud meelelahutuse, lõbu ja naudingu funktsioonidest (Islam jt, 2020). Sellest tulenevalt võivad ka platvormidel ringlevad vandenõuteooriad näida pelga ohutu meelelahutuse osana, mis kasutajatele huvi ja nalja pakub (Morosoli jt, 2022; Smith ja Southerton, 2022). Samuti on vandenõuteooriad olnud osa meelelahutusest ka enne sotsiaalmeedia tulekut, olles esindatud nii filmides kui kollases ajakirjanduses (Barkun, 2015). Konspiratsiooniteooriad võivad paljuski sarnaneda mõne detektiiviloo või õudusfilmiga, sisaldades pahalasi ja ohvreid, saladusi ja intriige (van Prooijen jt, 2022). Nii on van Prooijen jt (2022) leidnud, et kui vandenõuteoreetilised narratiivid äratavad inimestes meelt lahutavast olemusest tulenevalt positiivseid emotsioone, elevust ja huvi, võib see omakorda viia vandenõuteooriate uskumiseni.

Teisalt on Xiao jt (2021) leidnud, et kõik vandenõuteoreetilistesse veebikogukondadesse kuulujad ei pruugi ise ühtegi vandenõuteooriat uskuda, nähes vandenõuteooriaid lõbusa ajaviitena. Nii nagu vandenõuteooriate suhtes haavatavuse üks põhjuseid võib olla vajadus sarnaselt mõtleivate inimestega ühte kogukonda kuuluda (vt ptk 1.1.3), on lisaks erilisusele ja aktsepteeritusele ka vandenõuteooriate meelelahutuslik aspekt üks osa, miks sellistesse kogukondadesse jäädakse (Xiao jt, 2021). Juba konspiratsiooniteooria, selle arengute ning ümbritseva kogukonnaga kursis püsimine võib pakkuda meelelahutust (Xiao jt, 2021).

Lisaks meelelahutuslikule ja maailma selgitavale ehk episteemilisele olemusele on räägitud ka vandenõuteooriate eksistentsiaalsest ja sotsiaalsest funktsioonist (Ventsel jt, 2023: 335; Douglas ja Sutton, 2023: 273–275). Vandenõuteooriate eksistentsiaalsed funktsioonid võivad inimesele pakkuda turva- ja kontrollitunnet, seda eriti kriisiperioodidel, mil nii sotsiodemograafilistes gruppides kui ka ühiskonnas laiemalt on tavapärasest märgatavam ärevus ja segadus (Douglas ja Sutton, 2023: 274; Ren jt, 2023). Viimasega seoses on konspiratsiooniteooriaid kirjeldatud kui psühholoogilisest vaatest loomulikku (Marchlewska jt, 2022) ja võimalike positiivsete tagajärgedega kommunikatsioonivormi, millega täita inimese loomupärast kontrolli ja tähendusloome vajadust (Schöpfer jt, 2023). Pantazi jt (2021) on leidnud, et konspiratsiooniteooriad võivad pakkuda ka otsese demokraatia täitmise tunnetust, kus võim tähenduse loomiseks kuulub inimesele või laiemalt auditooriumile.

Sotsiaalsuse funktsioon vandenõuteooriates viitab inimese kuuluvustunde vajadusele ning soovile luua ja säilitada endast positiivne kuvand nii indiviidi- kui kogukonnatasandil (Douglas ja Sutton, 2023: 275). Seejuures on Ren jt (2023) leidnud, et sotsiaalmeedias võivad vandenõuteooriate jagajate silmis rolli mängida postitustele kogunevate laikide, kommentaaride jms hulk, mis ilmestavad arusaamade ja tõlgenduste positiivset vastuvõttu auditooriumi poolt. Nii võivad vandenõuteoreetilisi ideid jagavad sotsiaalmeediakasutajad teadvustada, et levitatav informatsioon ei vasta tõele, kuid prioriseerida sotsiaalsuse funktsiooni ehk positiivset vastukaja (Ren jt, 2023).

1.3 Ülevaade TikTokist ning selle kasutamisest Eestis ja mujal maailmas

TikTok on Hiina tehnoloogiaettevõttele ByteDance kuuluv sotsiaalmeediarakendus, mille peamine funktsioon on audiovisuaalse lühiformaadi vaatamine ja jagamine (Montag jt, 2021). TikTok jõudis maailmaturule 2018. aastal, kui Hiinas seni kasutusel olev platvorm ja mujal maailmas kättesaadavast TikTokist erineva sisu ja modereerimisreeglitega Douyin liideti Musical.ly rakendusega (Bhandari ja Bimo, 2022). TikTok oli 2022. aastal 672 miljoni allalaadimisega maailma allalaadituim sotsiaalmeediarakendus (Koetsier, 2023). Sama aasta vältel veetsid kasutajad üle maailma TikTokis keskmiselt 23,5 tundi kuus ehk rohkem kui ühelgi teisel sotsiaalmeediaplatformil (Digital 2023: Global Overview Report, 2023). 2023. aasta seisuga on TikTokiil üle miljardi aktiivse igakuise kasutaja (Holpuch, 2023), olles maailmas üks populaarsemaid sotsiaalmeediarakendusi alla 30-aastaste sotsiaalmeediakasutajate seas (Milmo ja Hern, 2023). Kantar Emori andmetel kasutab iga viies Baltimaa elanik TikToki ning Eestis on 53% 15–24-aastastest ja 19% 25–39-aastastest elanikest iganädalased platvormi kasutajad (Springe jt, 2023).

TikToki funktsioonid on teiste loodud videotega interakteerumine ehk nende vaatamine, jagamine, kommenteerimine, meeldivaks märkimine ning ühtlasi ka kuni 10 minuti pikkuste videote filmimine, töötlemine ja postitamine, lisaks ka otseülekannete tegemine (Bhandari ja Bimo, 2022). Olulisel kohal on ka populaarsed helilõigud ja teemaviited, mis aitavad videoid algoritmi mõjul esile tõsta (Vaterlaus ja Winter, 2021). Pärast TikToki rakenduse avamist on kasutajale kuvatud rakenduse avaleht *For You Page* või lühendina FYP (eesti keelne sinule), kus vaataja saab ühe näputõmbega liikuda uue video juurde. TikTok kasutab avalehel sisusoovitusalgoritmi, mis tähendab, et kasutajale kuvatakse videod, mis tema andmete ning meeldivaks märgitud videote, kommentaaride ja jagamiste põhjal talle huvitavad on (How

TikTok recommends videos #ForYou, 2020). TikTok kogub kasutaja kohta andmeid nagu vanus, sugu, elukoht ja nutiseadme IP-aadress (Privacy Policy, 2023). See tähendab, et rakenduses ei ole oluline teiste kasutajate jälgimine, vaid videod jõuavad avalehele algoritmi mõjul. On leitud, et sisusoovitusalgoritmide mõjul võivad inimesed sotsiaalmeedias näha rohkem eksitavat või väärat informatsiooni, kuna iga varasem interaktsioon väärinformatsioonil põhineva sisuga juhatab selleni tagasi (Pathak jt, 2023). Sellest tulenevalt on kasutajate kriitilise mõtlemise ning muu hulgas ka digi-, info- ja meediapädevuse arendamiseks oluline arusaam sellest, kuidas algoritmid toimivad (Siles jt, 2022).

TikToki populaarsus kasvas jõudsalt 2019. aasta lõpus ja 2020. aasta alguses, kui koroonapandeemia tõttu oli üle maailma kehtestatud karantiin (Schellewald, 2023). TikToki vaatamine sai toona osaks kasutajate igapäevarutiinist, kuna lõputu personaliseeritud soovitusel põhinev avaleht pakkus põgenemisvõimalust igapäevamõtetest (Schellewald, 2023). Ühtlasi on Vaterlaus ja Winter (2021) leidnud, et noored kasutavad TikToki trendidega kursis püsimiseks, kogukonna loomiseks, teistega suhtlemiseks ja üldiseks meelelahutuseks. Samuti on märgitud TikToki olulisust noorte poliitilise aktiivsuse väljendamiseks (Literat ja Kliger-Vilenchik, 2023) ning eneseesitluseks (Scherr ja Wang, 2021). Samas on TikToki kasutamise lõpetamise põhjuseks toodud asjaolu, et platvorm ei modereeri piisavalt postitatud sisu ega küberkiusamist (Vaterlaus ja Winter, 2021).

1.3.1 TikToki algoritm vandenõuteooriate võimendajana

TikTokis ja teistel sotsiaalmeediaplattformidel kasutatav soovitusalgoritm määrab kasutaja kohta kogutud andmete põhjal seda, mida ta platvormil näeb (Forberg, 2022). Algoritme on kirjeldatud ka kui nähtamatuid mehhanisme, mis mõjutavad internetikasutajate arusaama reaalsusest (Klug jt, 2021: 85; Cotter jt, 2022: 5). Kui varem olid peamiselt kasutusel algoritmid, mis kuvasid selliste kontode avaldatud sisu, mida kasutaja jälgis, on TikToki keskmis ainult soovitusalgoritmi alusel toimiv avaleht (Klug jt, 2021: 85). Bhandari ja Bimo (2022) on TikToki nimetanud ainsaks sotsiaalmeediaplattformiks, kus sisu soovitava algoritmil on ainuvõim määramiseks, mida kasutaja platvormil näeb. Samuti on Qin jt (2022) nimetanud TikToki algoritmi üheks kõige arenenumaks soovitusalgoritmiks.

Erinevalt teistest platvormidest võivad TikToki kasutaja avalehele jõuda kõik videod, sh uued ja vanad, suure ja väikese jälgijaskonnaga kasutajate postitatud, populaarsed või vähem populaarsed, sest kõiki videoid piloteeritakse vähese arvu kasutajate seas (Klug jt, 2021: 85).

TikToki kasutajast lähtuv ja teistel platvormidel kasutuselolevatest erinev soovitusalgoritm on soodustanud vandenõuteooriate levimist, sest TikToki pole piisavalt regulatsioone ja piiranguid, mis vandenõuteooriatel põhinevate videote jagamist takistaksid (Grandinetti ja Bruinsma, 2022). Kuna TikToki levivad vandenõuteooriatel põhinevad videod on lühiformaadile vastavalt meelelahutuslikud ja põnevad, interakteeruvad sellise sisuga eriti noored kasutajad, mis omakorda tähendab sisu võimendumist algoritmide mõjul (Barnett, 2020). Little (2021) on välja toonud, et TikToki algoritm hakkab pärast näiliselt ohutu vandenõuteoreetilise sisuga interakteerumist kiirelt soovutama tõsisemat, mh poliitilist desinformatsiooni sisaldavatel vandenõuteooriatel põhinevaid videoid.

Nii saab TikToki konspiratsiooniteooriate laia leviku tõttu märkida *Conspiracy TikTok*'i või *ConspiracyTok*'i ehk konspiratsiooniteooriaid jagava kogukonna olemasolu (Grandinetti ja Bruinsma, 2022; Little, 2021). Käesoleva aasta alguse seisuga selgus TikToki rakendusesisesest otsingust, et teemaviitega *#conspiracy* tähistatud videoid on vaadatud pea 31 miljardit korda, samas teemaviitega *#vandenõuteooria* märgitud videoid üle 186 tuhande korra. Vaatamata lubadusele piirata väär- ja desinformatsiooni avaldamist (Combating misinformation, 2023), on TikTokist eemaldatud vähem vandenõuteooriatel põhinevaid videoid kui teistelt platvormidelt (Grandinetti ja Bruinsma, 2022). Eriti tugevalt kritiseeriti TikTokki COVID-19 pandeemia vältel, kui platvorm ei võtnud kasutusele piisavalt meetmeid, et vaktsiiniteooriate levikut peatada (Basch jt, 2021). Väärinformatsioonil põhinev sisu võib TikToki kulutulena levida (Richards ja Little, 2021), sest platvorm kustutab väärast informatsiooni, sealhulgas vandenõuteooriaid sisaldavatest videotest vaid kõige problemaatilisemad (Grandinetti ja Bruinsma, 2022). Näiteks keelati 2020. aastal TikToki teemaviide *#Pizzagate*, millega levitati QAnoni teooriat, et USA demokraadid on lapsepilastajad (Spring, 2020). Uurijad on videote valikulist kustutamist põhjendanud sellega, et vandenõuteooriad on inimestele intrigeerivad ning sarnaselt teiste sotsiaalmeediaplattformidega on TikToki eesmärk saada kasutajate tähelepanu, et koguda nende andmeid ja müüa rohkem reklaamipinda (Grandinetti ja Bruinsma, 2022).

Grandinetti ja Bruinsma (2022) on TikToki levinud vandenõuteooriad jaganud kaheks. Ühest küljest võivad platvormil levida vandenõuteooriatena esitatud narratiivid või spekulatsioonid, näiteks usk, et Rooma ei eksisteeri, teisalt aga potentsiaalselt ohtlikud definitsioonikohased vandenõuteooriad, näiteks desinformatsioon 2020. aasta USA presidendivalimiste kohta. Vaadatuimad on poliitilistel vandenõuteooriatel põhinevad videod, milles kasutatud visuaalide ja tekstiga õhutatakse viha ja hirmu (Grandinetti ja Bruinsma, 2022). Bleakley (2021) on välja

toonud, et vandenõuteooriad võivad sotsiaalmeedias levida ka poliitilise mõjutamise eesmärgil, mistõttu kasutatakse selleks spetsiifiliselt TikToki, kuna platvormil on tihti apoliitilised ja/või noored inimesed. Samuti võimaldab TikTok jõuda väga laia auditooriumini, mida kasutavad oma sõnumi jagamiseks ära vandenõuteooriate loojad, uskujad või levitajad, näiteks vaktsiinivastased (Basch jt, 2021; Bazen, 2022).

Nagu teistelgi platvormidel, loovad konspiratsiooniteooriad TikToki filtrimulle ja võimaluse moodustada kõlakambreid, kui videoid grupeeritakse teemaviidete abil (Bleakley, 2021). Marwick jt (2022) on kasutanud teemaviiteid *#conspiracytok* ja *#rabbithole* (eesti k küülikuurg), et leida TikToki vandenõuteooriatel põhinevaid videoid ning järeldanud, et mida laiema auditooriumini video jõuab, seda enam võib kommentaariumist leida teoorias kahtlejaid. Analüüsitud USA elanike loodud 200 video põhjal on peamised konspiratsiooniteooriate teemad TikToki antisemitism, transfoobia ja COVID-19 (Marwick jt, 2022).

Aeg-ajalt suunab TikToki algoritm ka vähem populaarsed QAnoni teooriatel põhinevad videod kasutajate avalehtedele, kus videod koguvad vaatamisi ja laike, mistõttu teave näib usaldusväärsem (Forberg, 2022). Lisaks QAnoni teooriatega seotud märksõnadele lisatakse postitustele üldiselt populaarseid teemaviiteid ja audiolõike, et vandenõuteooriad jõuaks võimalikult paljudeni. Forberg (2022) märkis ka, et rühmituse liikmed püüavad videotega eraldi jõuda noorteni, kasutades näiteks meeme.

2. VALIM JA MEETOD

Selleks, et TikToki levivatest vandenõuteooriatest uuringus osalejate kogemuste põhjal ülevaade saada ja anda, kasutasin oma bakalaureusetöös kvantitatiivset ja kvalitatiivset lähenemist kombineeritult. Esimese ehk kvantitatiivse uurimisetapi eesmärk oli saada ankeetküsitlusega (N=344) n-ö linnulennult ülevaade TikToki levivatest vandenõuteooriatest. Selleks, et mõista ka noorte sotsiaalmeediakasutajate arusaamu ja vaateid seoses teemaga, viisin teises ehk kvalitatiivses uurimisetapis läbi süvaintervjuud (N=7). Selles peatükis annan esialgu ülevaate kvantitatiivsest andmekogumismeetodist, seejärel töö teisest, kvalitatiivsest andmekogumismeetodi etapist. Kirjeldan mõlema etapi valimi moodustamise kriteeriume ning andmekogumis- ja andmeanalüüsimeetodeid.

2.1 TikToki levivate vandenõuteooriate ülevaade ankeetküsitluse abil

Töö esimeses etapis viisin perioodil 01.12.2023–29.02.2024 läbi ankeetküsitluse alates 15-aastaste TikToki kasutajate seas. Järgnevalt annan ülevaate esimese etapi andmekogumismeetodist, valimist ja andmeanalüüsimeetodist.

2.1.2 Andmekogumismeetod

Uuringu esimeses etapis kasutasin kvantitatiivse andmekogumismeetodina isetäidetavat ankeet- või veebiküsitlust, mille viisin läbi Google Forms keskkonnas. Küsitlusuuringut rakendatakse siis, kui uurija soovib suurelt hulgalt inimestest saada kätte selliseid andmeid, mida ühestki registrist ega muust andmebaasist leida ei saa (Beilmann, 2020). Veebipõhiseid küsitlusuuringuid on kritiseeritud sellepärast, et neile saavad vastata vaid internetikasutajad (Vaske, 2011; Andrade, 2020). Küll aga oli viimane minu uuringus valimi kättesaamiseks positiivne, sest vastata said ainult internetiühenduse olemasolul töötava TikToki kasutajad. Samuti võib mureks osutada see, et olenemata küsimustiku teemast on mõned internetikasutajad passiivsemad ja ei ole nõus küsimustele vastama, mis tähendab olulisi murekohti tulemuste üldistamisel (Wright, 2005). Ühtlasi on välja toodud, et veebipõhiste ankeetide levitamine sotsiaalmeedias viib selleni, et uurija ei tea, kelleni täpselt küsimustik jõuab ning milline on vastajate motivatsioon (Andrade, 2020).

Küll aga on nenditud veebiküsitluste potentsiaali spetsiifiliste valimite või auditooriumirühmade kättesaamisel, eriti, kui uuringu teema puudutab interneti kasutamise kogemusi (Van Selm ja Jankowski, 2006: 437). Uuringute levitamine veebis on ka soodne ja

lihtne viis leida võimalikult palju vastajaid (Biffignandi ja Bethlehem, 2021: 2). Callegaro jt (2015) on välja toonud, et vastajad võivad eelistada veebiküsitluse täitmist, sest see annab võimaluse küsimustele omas tempos, ilma uurija järelvalveta vastata. Ühtlasi sain ankeetküsitluse olemusest lähtuvalt tagada uuritavatele anonüümsuse ja valiku mistahes hetkel küsimustiku täitmine pooleli jätta.

Kuna minule teadaolevalt ei ole vandenõuteooriate levimist TikTakis ankeetküsitluse abil varem uuritud, koostasid küsimused ise, kasutades nii avatud kui suletud küsimusi ja tuginedes teoreetilisest raamistusest saadud teadmistele. Ankeet oli jaotatud neljaks: sissejuhatus, taustaandmed, TikTok ja vandenõuteooriad (vt Lisa 1). Esimene plokk koosnes ühest küsimusest: “Kas olete TikTakis märganud vandenõuteooriate kohta käivaid videoid?”, millele sai vastata kas “Jah”, “Ei” või “Ma ei ole kindel”. Need, kes vastasid küsimusele “Ei”, suunati kohe ankeedi lõppu. See oli minu kui uurija taotluslik otsus, et vältida sellistelt vastajatelt andmete kogumist, kellel TikTakis vandenõuteooriatel põhinevate videote nägemisega kogemusi ei ole. Teine plokk koosnes taustaandmetest, täpsemalt küsisin vastajate sugu, emakeelt, vanust, viimast omandatud haridustaset, elukohta maakonna ja linna suuruse täpsusega ning religioosset ja poliitilist kuuluvust. Lähtusin taustaküsimuste moodustamisel vandenõuteooriate suhtes haavatavate inimeste määratlustega (vt ptk 1.1.3).

Kolmandas plokkis uurisin vastajate TikToki kasutamise sagedust, harjumusi ja põhjuseid. Ühtlasi palusin vastajatel kirjeldada üht kuni kolme vandenõuteooriat, mida nad on TikTakis märganud ning andsin eraldi võimaluse Eestiga seotud või eestikeelsete vandenõuteooriate kirjeldamiseks. Samuti said vastajad pakkuda, keda ja kuidas võivad sotsiaalmeedias, sh TikTakis levivad vandenõuteooriad mõjutada. Võimalike mõjude vastusevariantide koostamisel lähtusin Barkuni (2003), Butteri (2020) ning de Wildti ja Aupersi (2023) käsitlustest.

Enne ankeedi väljasaatmist piloteerisin seda seminaritöö osana 2023. aasta novembris kümne (N=10) erineva profiiliga vastaja seas. Kuna kasutasin töö esimeses etapis valimina piiramatu ligipääsuga iseeneslikult tekkinud valimit (vt ptk 2.1.2), oli andmekogumismeetodi testimisel oluline saada võimalikult erinevatest valimisubjektidelt tagasisidet. Tagasisideajate sekka kuulus kolm 15–19-aastast, kolm 20–29-aastast, kaks 30–39-aastast ning kaks 40–49-aastast vastajat, nende seas viis naist, neli meest ja üks end mittebinaarsena identifitseeriv vastaja. Ankeedi testimise tulemusel lisasin väärtuspõhisuse täpsustuse küsimusele “Kuhu paigutaksite end poliitilisel skaalal lähtudes väärtuspõhisest jaotusest?”, sest esialgse küsimuse “Kuhu

paigutaksite end poliitilisel skaalal?” kohta sain peamiselt nooremalt vastajatelt tagasisideks, et nad ei tea täpselt, millest skaala otspunktide tõlgendamisel lähtuda. Samuti täiendasin esimesena kuvatud küsimust “Kas olete TikToki märganud vandenõuteooriate kohta käivaid videoid?” vandenõuteooriate tunnuste loeteluga, mis vastajate sõnul aitas kogemusi meenutada. Küll aga, nagu ka sissejuhatuses välja toodud, tõi arvestatav osa valimist vastustes välja pigem definitsioonilt konspiratiivseid spekulatsioone või kuulujutte kui vandenõuteooriaid.

Küsitlusankeedi levitamise üheks kanaliks kasutasin enda sotsiaalmeediaprofiile. Täpsemalt jagasin ankeedi linki Facebookis, Instagramis, X-is (endises Twitteris) ja Instagram Threads, kus kutsungid olid avalikult kättesaadavad. Esimest korda jagasin ankeedi linki kuupäeval 01.12.2023, mil kasutasin selleks Facebooki, Instagrami ja X-i, samal päeval jagasid küsitluse linki edasi ka minu sõbrad ja tuttavad. Selleks, et maandada võimalikku kallutatuse riski, mis realiseeruks juhul kui küsitlust täidavad vaid minu sõbrad ja tuttavad, jagasin postitust ka kahes Facebooki grupis. Esiteks jagasin 4. detsembril küsitlust üle kahe tuhande liikmega grupis “Valguse võit! Järg”, kuhu seniste postituste põhjal on koondunud teemast ja valdkonnast üldiselt huvitunud inimesed, kuid grupi kirjelduse kohaselt ka valeinfo ja n-ö uhhuu vastased. Palusin detsembri alguses uuringukutset jagada ka sarnase teemaga tegeleval sotsiaalmeedialiikumisel “UPS – Eesti Uhhuunduse peegeldus sotsiaalmeedias”. UPS-i jagatud värbamiskutse levis nii Instagramis, Facebookis kui X-is, mille kaudu omakorda mitu võrdlemisi suure jälgijaskonnaga X-i kasutajat linki edasi jagasid.

Esimese korduskutse tegin enda kanalites kuupäeval 29.12.2023, kui jagasin värbamiskutset Instagram Threads, X-is, Facebookis ja Instagramis. Ühtlasi võtsin meilitsi ühendust Eesti tuntud TikToki sisulooja Arija Helmveega (kasutajanimi @roosabanaanike), kes oli platvormil mh koroonapandeemia vältel üks häälekamaid vandenõuteoreetilise videosisu ümbelükkajaid (vt ka Raudsik, 2021). Helmvee jagas värbamiskutset enda Instagramis kuupäeval 03.02.2024.

Viimaste väljatoodud ankeetküsitluse levitamise kanalite ja viiside kontekstis on oluline teadvustada, et valimi koosseisu määravad suuresti värbamiseks kasutatud kanalid ja viisid (Märtn, 2012). Näiteks moodustavad Helmvee jälgijatest arvestusliku osa noorema eagrupi esindajad, kuid lisaks sellele ka kasutajad, kes tema vaadetega tõenäoliselt nõustuvad. Ankeetküsitluse jagamine sellistes kanalites põhines sellel, et vandenõuteooriatega seotud kogemuste retrospektiivseks kirjeldamiseks on oluline mõningane arusaam teemast.

Selleks, et vältida vandenõuteooriate suhtes ainult negatiivselt meelestatud vastajate värbamist, palusin abi ka õpetajatelt, kellele endale või kelle klassides viisin värbamisperiodil läbi meedia- ja digipädevusteemalisi töötube seoses enda tööalase tegevusega haridusvaldkonnas. Nii sain ankeeti jagada viie kooli õpetajatele, kes omakorda küsitluse täitmise võimaluse õpilastele edastasid.

2.1.2 Valim

Valimina kasutasin mittetõenäosuslikku valimit, täpsemalt piiramatu ligipääsuga iseeneslikult tekkinud valimit, mis on mugavusvalimi üks vorm (Lamm ja Lamm, 2019: 54), kuna TikTokki kasutavad nii Eestis kui mujal maailmas erinevate profiilidega inimesed (Montag jt, 2021) ning sotsiaalmeedias levivad vandenõuteooriad võivad mõjutada kõiki (Cinelli jt, 2022). Mittetõenäosuslike valimite puhul ei pea olema igal indiviidil valimisse sattumiseks võrdset võimalust, seejuures mugavusvalimisse jõuavad sellised vastajad, keda on lihtne uurimusse kaasata (Rämmer, 2014a). Piiramatu ligipääsuga iseeneslikult tekkinud valimit iseloomustab see, et küsitlus on avatud kõigile ning et osalemise otsuse saab langetada igaüks individuaalselt ja vabatahtlikult (Buelens jt, 2018; Stratton, 2023). Ankeedile kutsusin vastama alates 15-aastaseid TikToki kasutajaid, lähtudes teadmisest, et TikTokki on lubatud kasutada alates 13. eluaastast (TikTok Guardian’s Centre, i.a).

Küsimustikku täitis kokku 344 vastajat, kellest 62 vastasid esimesele küsimusele “Kas olete TikToki märganud vandenõuteooriate kohta käivaid videoid?” vastusevariandiga “Ei”, mistõttu suunati nad automaatselt ankeedi lõppu. Enne valimi ülevaate tegemist ja andmist eemaldas sellest kolm subjekti, kelle antud vastustes kasutatud roppused ja rassistlikud või antisemitistlikud väljendid ning selgelt ebatäpsed andmed (nt emakeeleks “*pertjaki keel*” märkimine) minu uurimuse andmeanalüüsi konteksti ei sobinud. Sedasi jääb 279 valimisse sobitunud vastaja vanus 15–59 aasta vahemikku, kelle seas on 219 naist, 55 meest ja viis vastajat, kes identifitseerisid enda sugu vastusevariandiga “Muu”. Annan ülevaate valimi jaotusest taustaandmete põhjal alljärgnevas Tabelis 1.

Tabel 1. Sotsiodemograafilised taustaandmed.

Näitaja	Kategooria	N	%
Sugu	Naine	219	78,5
	Mees	55	19,7

	Muu	5	1,8
Emakeel	eesti keel	268	96,1
	eesti keel ja vene keel	5	1,8
	vene keel	4	1,4
	inglise keel	1	0,4
	hispaania keel	1	0,4
Vanus	15–19	159	57
	20–29	86	30,8
	30–39	20	7,2
	40–49	10	3,6
	50–59	4	1,4
Viimane omandatud haridustase	Algharidus	19	6,8
	Põhiharidus	114	40,9
	Keskharidus	79	28,3
	Kutseharidus	13	4,7
	Bakalaureus või sellega võrdsustatud haridus	35	12,5
	Magister või sellega võrdsustatud haridus	18	6,5
	Doktor või sellega võrdsustatud haridus	1	0,4%
Elukoht	Harjumaa	116	41,6
	Tartumaa	76	27,2
	Pärnumaa	10	3,6
	Võrumaa	19	6,8
	Põlvamaa	11	3,9
	Ida-Virumaa	4	1,4
	Lääne-Virumaa	5	1,8
	Jõgevamaa	5	1,8
	Hiiumaa	1	0,4
	Järvamaa	7	2,5
	Läänemaa	4	1,4
	Raplamaa	4	1,4
	Saaremaa	6	2,2
	Viljandimaa	11	3,9
Elukoht maakonnakeskuses või väljaspool seda	Keskuses	185	66,3
	Väljaspool	94	33,7
Religioossus	Jah	24	8,6
	Ei	247	88,5
	Ei soovi vastata	8	2,9
Hinnang poliitilisele	Poliitiliselt aktiivne	91	32,6

aktiivsusele	Ei ole poliitiliselt aktiivne	183	65,6
	Ei soovi vastata	5	1,8
Asetus poliitilisel skaalal väärtuspõhise erisuse alusel	1 – liberaalne	72	25,8
	2	97	34,8
	3	82	29,4
	4	24	8,6
	5 – konservatiivne	4	1,4

Edaspidises analüüsis jaotasin vastajad emakeele järgi kahte rühma: eesti emakeelega ja muukeelsed vastajad. Vanuse järgi moodustasin kolm rühma, nende seas 15–19-aastased, 20–29-aastased ning 30+ vanuses vastajad. Haridustaseme järgi moodustasin rühmad ilma kõrghariduseta ja kõrgharitud vastajatest. Religioossuse ja poliitilise aktiivsuse näitajate puhul moodustasin koodid vastajatest, kes olid vastanud vastusevariantidega “Jah” või “Ei”, jättes välja “Ei soovi vastata” vastusevariandi valinud inimesed, keda selle küsimuse põhjal kodeerida ei õnnestunud. Poliitilisel skaalal moodustasin rühmad “liberaalse maailmavaatega” (skaalapunktid “1” ja “2”), “keskele paigutunud” (skaalapunkt “3”) ja “konservatiivse maailmavaatega” (skaalapunktid “4” ja “5”). Arvestades vastajate arvulist jaotust moodustasin maakondade lõikes koodid “Harjumaa” ja “Muu Eesti”.

Tasub märkida, et mittetõenäosuslike valimitega tehtud uuringute puhul ei saa vastuseid üldistada kogu populatsioonile (Rämmer, 2014a). Nii pean oluliseks markeerida ka enda valimi kallutatud jaotuvust (vt Tabel 1). Näiteks pole vene emakeelega vastajate arv siin valimis ligilähedaseltki sarnane tegelikule demograafilisele jaotusele Eestis (vt Statistikaamet, 2023). Viimasega kaasnevaid piiranguid peab silmas pidama tulemuste üldistamisel (vt ptk 4.3).

2.1.3 Andmeanalüüsimetod

Kuivõrd minu bakalaureusetöö eesmärk on anda ülevaade TikTokis levivatest vandenõuteooriatest ja kasutajate hinnangutest, kasutasin kvantitatiivsete andmete analüüsimisel ja esitamisel kirjeldavat statistikat, mille eesmärk on kvantitatiivsete andmete selline organiseerimine, mis võimaldaks kokkuvõtlikku ja ülevaatlikku esitamist (Tooding, 2007: 184). Analüüsimetodit valides lähtusin tunnuste tüüpidest (Rootalu, 2014). Kasutasin protsentjaotust, sh risttabeleid uuritavatest tunnustest üldise ülevaate saamiseks ning domineerivate kategooriate leidmiseks sotsiodemograafilistes gruppides.

Andmete esmaseks sorteerimiseks kasutasin Microsoft Excelit, kus puhastasin andmestiku, eemaldades sellest ebasobivad andmesubjektid (vt ka ptk 2.1.2). Vastajad töid välja kokku 377

TikTokis nähtud ning 241 esimesena meenuvat vandenõuteooriat või vandenõuteooriaks liigitatud spekulatsiooni, mille analüüsiks ja grupeerimiseks kasutasin summeerivat kvalitatiivset sisuanalüüsi, mida Männiste (2019) on oma magistritöös kirjeldanud kui võrdlemisi kvantitatiivse olemusega meetodit. Kvalitatiivne summeeriv sisuanalüüs võimaldas mul leida kõige enam vastustes leitavate sõnade või fraaside esinemissagedused ja luua neist märksõnadepõhised kategooriad (Hsieh ja Shannon, 2005).

Jaotasin esimesena meenuvad ja TikTokis viimati nähtud vandenõuteoorid nende temaatikast olenevalt erinevatesse kategooriatesse. Kui esialgselt loodud grupid olid suuresti killustunud, näiteks “Keemiatriibud”, “Mered ja ookeanid” ja “Kliimasoojenemine”, liitsin grupid teisel kodeerimise ringil kokku, moodustades kategooria “Keskkond ja selle uurimine”. Viimasest lähtuvalt kasutasin nii TikTokis nähtud kui ka esimesena meenuvate vandenõuteooriate temaatilistesse gruppidesse jaotamiseks ja sõnapilvede loomiseks andmeanalüüsiprogrammi MAXQDA 24. Tegemist on programmiga, mida tihti kasutatakse kvalitatiivsete andmete analüüsimisel, sh kodeerimisel ja struktureerimisel, kuid mille üks funktsioon on ka ankeetküsitluse tulemuste analüüs (MAXQDA, i.a).

Andmehulga põhjalikumaks analüüsimiseks, sealhulgas vandenõuteooriatest moodustatud rühmade protsentjaotuste leidmiseks sotsiodemograafiliste gruppide seas, kasutasin erineva taseme statistiliste analüüsimeetodite tegemiseks mõeldud analüüsiprogrammi Jamovi (Jamovi, i.a). Kuna kvantitatiivsel andmeanalüüsimeetodiga töö eesmärk on arvandmete analüüsiv ja lugejatele kompaktsel viisil visualiseeritud esitamine (Tooding, 2007: 184), kasutasin graafikute, sagedustabelite ja diagrammide loomiseks Microsoft Excelit.

Pean andmeanalüüsi kontekstis oluliseks rõhutada, et ehkki liigitasin vastuste kodeerimisel gruppidesse ka konspiratiivsed spekulatsioonid või kuulujutud, mis ei vasta vandenõuteooria definitsioonile, eristan neid nii tulemusi kui ka järeldusi lahti kirjutades definitsioonikohastest kontseptsioonidest. Vastuste kaasamine, mis vandenõuteooriate definitsioonile ei vastanud, tuleneb erinevatest teoreetilistest raamistustest (vt ptk 1.1) ja asjaolust, et ka need võivad näidata vastajate arusaama teemast.

2.2 Intervjuud sotsiaalmeedias vandenõuteooriatega kokku puutunud noortega

Uuringu teises etapis viisin 2024. aasta veebruari lõpus ja märtsi esimeses pooles läbi seitse semistruktureeritud individuaalintervjuud 18–22-aastaste noortega, kellel endal või kelle lähedastel on TikTakis ja mujal sotsiaalmeedias isiklikud kogemused vandenõuteooriatega.

2.2.1 Valim

Bakalaureusetöö kvalitatiivses etapis kasutasin sihipärast valimit ja mugavusvalimit kombineeritult. Seminaritöö kirjutamisel seadsin eelkõige eesmärgiks rakendada sihipärast valimit, milleks lisasin enda ankeetküsitluse lõppu värbamiskutse (vt Lisa 1), kuhu end valimikirjelduses ära tundnud noored said vabatahtlikult jätta enda kontaktandmed. Valimisse sobitumise kriteerium oli esialgu see, et noor on 15–24-aastane, seda Eesti TikToki kasutajate vanuse statistika (Springe jt, 2023) ja teadmise alusel, et noored on vandenõuteooriate suhtes eriti haavatavad (Jolley jt, 2021; Paul, 2023). Bakalaureusetöö kirjutamise algusfaasis otsustasin aga eetilistel kaalutlustel seada vanuse miinimumpiiri 18. eluaastale (vt ptk 2.3).

Ehkki ankeedi lõppu jäetud värbamiskutsele vastas enda kontaktandmetega kaheksa inimest, nõustusid intervjuu andmisega neist lõpuks neli. Seejuures taandus kahel korral keeldumise põhjus sellele, et vastajad olid alla 18-aastased, mistõttu nad uue valimi vanusepiirangule ei vastanud. Kahel korral aga ei vastatud ei minu esimesele, 26. veebruaril väljasaadetud värbamiskutsele ega ka kahele järgmisele kirjale. Seminaritöö kirjutamise käigus plaanisin läbi viia vähemalt kümme süvaintervjuud, kuid eelmainitud põhjustel osutus valimi kättesaamine oodatust keerulisemaks. Teadvustan nüüd, et sedavõrd spetsiifilise teema käsitlemisel oleksin pidanud värbamisprotsessi alustama varem.

Selleks, et valimi arvulist koosseisu suurendada, otsustasin rakendada ka mugavusvalimit ehk uurida selliseid isikuid, keda oli uuringusse kerge kaasata ja kes valimisse kuulumiseks ise nõusoleku andsid (Rämmer, 2014a). Selleks kontakteerusin enda sõprade ja tuttavatega, kelle puhul teadsin varasemate vestluste põhjal, et neil on valimisse kuulumise aluseks vajalikud kogemused. Kokku võtsin ühendust viie inimesega, kellest kolm nõustusid uuringus osalemisega. Seega kuulus valimisse lõpuks seitse noort, kellest viis on naised ja kaks mehed. Teema delikaatsuse tõttu (ptk 2.2.2 ja 2.3) moodustasin vastajatele täpse vanuse asemel koodid nende soo ja intervjuueerimise järjekorra järgi (nt N1 ja M1).

2.2.2 Andmekogumismeetod

Bakalaureusetöö teises etapis kasutasin kvalitatiivset andmekogumismeetodit, täpsemalt semi-ehk poolstruktureeritud süvaintervjuusid. Pidasin intervjuud enda uurimisküsimustele vastamiseks optimaalseimaks andmekogumismeetodiks selle paindlikkuse tõttu, mis võimaldab koguda uuritavate tundeid ja hinnanguid (Laherand, 2008: 177). Semistruktureeritud süvaintervjuusid iseloomustab ettevalmistatud intervjuukava, mille küsimuste järjekorda ja sõnastust võib intervjuu käigus vastavalt vajadusele muuta (Lepik jt, 2014). Intervjuude semistruktureeritud vormi valikul mängis rolli meetodi avatus täpsustavate küsimustele ja uuritava jutu peegeldamisele (Lepik jt, 2014; Lagerspetz, 2017: 140), sest varasemate teemakohaste uuringute vähesus takistas piisavalt nüansirohke ettevalmistuse tegemist selleks, et läheneda igale uuritavale kindlalt struktureeritud küsimuste kavaga.

Empiiriliste lähtekohtade läbitöötamisel selgus nii mõnestki uuringust, et vandenõuteooriate ja nendesse uskumisega kaasneb teatud stigmatiseeritud, negatiivne eelhäälestus (vt nt Wood, 2016: 695–696 ja Coady, 2021). Sarnaselt on näiteks Toseland (2019) pidanud oma doktoritöö käigus läbiviidud intervjuusid vandenõuteooriate uskujatega delikaatseteks ja pidanud rangelt kinni eetikanõuetest. Viimasest lähtuvalt järeldan, et tegemist võib olla eriti noorte uuritavate jaoks kohati tundliku teemaga, mistõttu rakendasin andmekogumisel just individuaalintervjuusid, mitte fookusgruupiintervjuud, et n-ö nelja silma all peetud vestlus saaks julgustada vastama avatult ja ausalt. Teema tundlikkuse tõttu andsin võimaluse intervjuueeritavatel võimalikult turvalise ja mugava kogemuse tagamiseks valida, kas viime intervjuu läbi kirjalikult, veebi teel sünkroonse suulise veebiintervjuu (Murumaa-Mengel, 2020: 713) või silmast-silma vormis (vt Tabel 2). Uuritavale valikuvabaduse andmisega soovisin tagada pinnase loomaks võimalikult head ja usaldusväärset suhet, mis on kvalitatiivse intervjuu läbiviimisel kriitilise olulisusega (Lepik jt, 2014).

Tabel 2. Üksikasjad intervjuude läbiviimise kohta (N=7)

Intervjuueeritava kood	Intervjuu vorm	Läbiviimise koht
N1	Sünkroonne suuline intervjuu	Näost näkku
N2	Sünkroonne suuline intervjuu	Näost näkku
N3	Asünkroonne kirjalik veebiintervjuu	Facebook messenger
N4	Sünkroonne audiointervjuu	Whatsapp
N5	Asünkroonne kirjalik veebiintervjuu	Email
M1	Sünkroonne suuline intervjuu	Näost näkku

M2	Sünkroonne suuline veebiintervjuu	Zoom
----	-----------------------------------	------

Kirjalikest intervjuudest ühe viisin läbi Facebook Messengeris, teise meili teel, mis mõlemad märkisid ka vastava uuritavaga esmase kontakti saamise kohta. Ehkki Facebook Messenger võimaldanuks ka sünkroonset kirjalikku vestlust, otsustasin mõlema kirjaliku intervjuu puhul kasutada meiliintervjuudega (Murumaa-Mengel, 2020: 715–716) sarnast formaati. Kui kirjalike intervjuude boonuseks on transkribeerimisele kuluva aja ja transpordikulude kokkuvõtte, on meetodi miinuseks võimalikud ajalised takerdused uurija kontrollivõime puudumise tõttu, samas ka mitteverbaalse kommunikatsiooni nähtamatus (Hawkins, 2018: 495–497). Saatsin sarnaselt meiliintervjuu olemusega intervjuueeritavale korruga kuni viis küsimust ning kohandasin intervjuu kava vastavalt uuritavatele, mis tähendab, et ma ei esitanud intervjuu kavas esinevaid küsimusi täpselt samas järjestuses ja hulgas, vaid kombineerisin vajadusel teemaploki alaküsimusi.

Veebi vahendusel viisin ühtlasi läbi ka kaks sünkroonset suulist intervjuud, sh intervjuueeritava valikul üks audiointervjuu WhatsAppis ja üks Zoomi intervjuu. Audiointervjuu hüvena on välja toodud fakt, et tundlike teemade puhul tunnevad uuritavad end turvaliselt, sest uurija ei viibi nendega samas ruumis, samas negatiivse poolena seda, et uurija ei saa jälgida mitteverbaalset kommunikatsiooni (Drabble jt, 2016). Videopildiga veebiintervjuusid on aga nimetatud lähimaks meetodiks silmast-silma intervjuudele, kus samas tasub arvestada ekraanide mõjuga suhtlusele, sh vestluse ajal tähelepanu hajumist kõrvaliste tegevuste tõttu (Murumaa-Mengel, 2020: 714). Kolm intervjuud viisin läbi ka silmast-silma, suulise sünkroonse intervjuuna, mille omadused kajastuvad suuresti varasemas ülevaates.

Intervjuu kava teemaplokid ja küsimused (vt Lisa 2) lähtusid minu uurimisküsimustest. Esimeses temaatilises ploki küsisin sotsiaalmeedia kasutamise harjumuste kohta. Teises ploki uurisin vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga kokkupuudete, sealhulgas ka noorte isiklike või lähedaste kaudu saadud kogemuste kohta. Viimases osas said uuritavad rääkida informatsiooni kontrollimisest, vandenõuteooriate mõjudest enda kogemustes ning ka vajalikest oskustest potentsiaalselt ohtliku vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga toimetulekuks. Suulistest intervjuudest lühim kestis umbkaudu 48 minutit, kõige pikem 1 tund ja 16 minutit. Keskmiselt oli suuliste intervjuude pikkus 60 minutit.

2.2.3 Andmeanalüüsimetod

Intervjuude käigus kogutud materjali analüüsisin kvalitatiivse sisuanalüüsi abil, mis võimaldab uurida teksti tervikuna (Lagerspetz, 2017: 396), leides sisust kontekstist lähtuvalt tähendusi ja ka harvaesinevaid ilminguid (Kalmus jt, 2015). Kuna teemat on seni vähe uuritud, pidasin analüüsimetodit enda uurimuse kontekstis optimaalseks, sest see võimaldab hästi mõista uuritavate mõttemaailma (Kalmus jt, 2015) ning leida tekstist mustreid ja järeldusi analüüsi käigus (Lagerspetz, 2017: 240). Kvalitatiivses sisuanalüüsis on arvulistest tulemustest olulisem leida andmetest uurimisküsimustest lähtudes kõige tähtsamad teadmised (Kalmus jt, 2015), mis on minu töö olemusest lähtuvalt optimaalne, sest mind huvitavad noorte kogemused ja tõlgendused. Meetodi ohuna on aga välja toodud, et tulemused võivad suuresti sõltuda uurija jälgimisvõimest ja tõlgendustest (Lepik jt, 2014).

Kvalitatiivse andmeanalüüsi esimene samm on intervjuude transkribeerimine (Kalmus jt, 2015; Laherand, 2008: 285). Pärast suuliste intervjuude sõna-sõnalist lahtikirjutamist ja kirjalike intervjuude vastuste koondamist lugesin andmekogumikud veel korduvalt läbi, et materjaliga tutvuda ning enne kodeerimist mustreid ja katusteemasid tuvastada. Teise etapi ehk kodeerimise käigus johtusin induktiivsest lähenemisest, et analüüsida kogutud andmeid ehk intervjuueeritavate öeldut, sarnaselt lähtusin oma uurimisküsimustele vastamiseks manifestsest sisust ehk intervjuueeritavate otseselt välja öeldust (Kalmus jt, 2015). Induktiivne lähenemine vastandub deduktiivsele lähenemisele, kus lähtutakse juba tehtud taustatööst kas andmete või kirjandusega ja sellest saadud raamistikust (Kalmus jt, 2015). Teadvustan, et olin enne intervjuude kodeerimist läbi viinud nii ankeetküsitluse kui valmis kirjutanud ka suurema osa töö teooriast. Pidasin varasema kogemuse olemasolu intervjuusid kodeerides silmas, kuid võtsin teadlikult eesmärgiks panna rõhu uuritavate jagatu kodeerimisele.

Kolmanda etapi käigus otsisin andmestiku ja töö eesmärgiga sobituvaid koode ühildavaid teemasid, et vaadelda andmeid tervikuna, leidmaks neist läbivaid jooni (Braun ja Clarke, 2008: 87; Byrne, 2022). Seejärel määrasin koodidele nimetused, mis omakorda panid aluse ka andmete esitamisele ehk analüüsi viimasele sammule, mille käigus valisin välja kõige ilmekamad, uurimisküsimustest lähtuvalt informeerivamad tsitaadid ja esitasin lõplikult töödeldud andmed (Braun ja Clarke, 2008: 92–93; Byrne, 2022). Esimesel kodeerimisel moodustasin andmete põhjal killustunud koodid, näiteks eristades noorte hinnangutes vandenõuteooriate negatiivsele mõjule koode “desinformatsioon”, “maailmavaatega manipuleerimine” ja “äärmuslus”. Seejärel liitsin vastavalt materjalile erinevaid koode

omavahel temaatilisteks summadeks, näiteks moodustades eelnimetatutest koodi “arvamuse ja käitumisega manipuleerimine”. Koodipuu (Lisa 6) loomisel grupeerisin kahes faasis moodustatud koodid uurimisküsimuste järgi viide suuremasse kategooriasse. Ka intervjuude kodeerimisel kasutasin analüüsiprogrammi MAXQDA 24 (vt ka ptk 2.1.3).

2.3 Eetilised lähtekohad ja kaalutlused

Arvestasin uuringu igal etapil sellega, et vandenõuteooriate uskumine võib olla delikaatne teema (vt ptk 2.2.2), mistõttu pidasin eriti oluliseks Lepiku jt (2014) intervjuu eetika läbiviimise põhimõtetest lähtumist. Panin rõhu sellele, et kõik uuritavad annaksid osalemiseks informeeritud nõusoleku, milleks selgitasin värbamiskirjas ja nõusolekuvormis (vt Lisa 3 ja 4) põhjalikult, miks ma teemat uurin ning kuidas intervjuu käigus kogutud andmeid analüüsin ja kasutan. Samuti tuletasin nii kirjalikes vestlustes, intervjuude alguses kui ka saadetud dokumentides uuritavatele meelde, et nende anonüümsus on tagatud, andmed on konfidentsiaalsed, uuringus osalemine vabatahtlik ja andsin neile võimaluse mistahes hetkel nõusolekust loobuda, rõhutades sedagi korduvalt kirjades ja intervjuude alguses. Nagu varem mainitud, muutsin esialgse valimi kriteeriume: et olla uuritavate informeerituses võimalikult kindel, on kõik intervjuueeritavad täisealised.

Andsin uuritavatele võimalikult mugava kogemuse tagamiseks võimaluse valida, mil viisil, kus ja millal intervjuu läbi viime. Kuna neli uuritavat (N=4) otsustasid veebiintervjuu kasuks, võtsin uurijana eesmärgiks silmas pidada meetodi võimalikke ohte. Murumaa-Mengeli (2020) järgi võib veebiintervjuud tehes uuritavalt teadliku nõusoleku saamine olla keerulisem muudest meetoditest, mille ennetamiseks rakendasin varem kirjeldatud viise.

Need intervjuueeritavad, kes jagasid enda lähedaste kaudu saadud kogemusi, ei avaldanud ühtegi detaili, mille kaudu oleks mul uurijana võimalik lähedase isik tuvastada. Mul ei olnud ka andmeid intervjuueeritava kodukohta, kooli, täpse vanuse vms kohta, mille toel intervjuus mainitud lähedast soovi korral leida. Panin rõhu sellele, et uuritava jutu fookuseks oleksid tema enda tunded, arvamused jms. Selline lähenemine sarnaneb ka ankeetküsitlusega, kus vastajad jagasid mulle kirjalikult enda kogemusi, kuid uurijana puudus mul igasugune võimalus tuvastada andmete jagaja identiteeti.

3. TULEMUSED

Vaatamata töös kombineeritud kvalitatiivsetele ja kvantitatiivsetele meetoditele esitan järgnevas peatükis analüüsitulemused ühise, kokkuvõtliku teemalt-teemale liikuva loogikaga. Esitan tulemusi suuresti enda uurimisküsimustest lähtuvas järjekorras.

3.1 Enim nähtud vandenõuteooriad TikTokis

Ankeetküsitluse täitjatel oli võimalus TikTokis viimati nähtud vandenõuteooriaid üles lugeda kolmes erinevas lahtris. Ühtekokku kirjeldati platvormil nähtud vandenõuteoreetiliste postituste olemust ja teemasid kokku 322 erineval korral. Selleks, et vastustest kompaktsem ülevaade saada ja anda, koostasini tabeli, mille tarbeks liigitasin vastajate poolt platvormil kohatud vandenõuteooriad või vandenõuteooriateks liigitatud spekulatsioonid temaatilistesse kategooriatesse, mida moodustus ühtekokku 18 (Tabel 3). Kategooriad on järjestatud esinemissageduse ja tervikust (N=322) moodustava osakaalu alusel kahanevas järjekorras ehk alustades populaarseimast kategooriast valimis.

Tabel 3. TikTokis nähtud vandenõuteooriate või spekulatsioonide liigitus teema-põhiste kategooriatena (N=322)

Rühm	N	%	Näide	Kolm enim esinevat märksõna (N)
Valitsus, eliit, inimeste kontrollimine	41	12,7	<i>“Valitsused üle maailma kontrollivad ilma, nt olen näinud "tõestusvideoid" kuidas järsku on taevas kaks päikest ühe asemel; pilved "haihtuvad" jms...”</i>	1. Kontrollida (7); 2. kraanivesi (6); 3. valitsus (5)
Popkultuur	40	12,4	<i>“Populaarne on Simpsonite kohta käiv teooria, kus ennustatakse ette, mis maailmas juhtuma hakkab”</i>	1. Simpsonid (16); 2. tulevik (5); 3. Meghan (3)
Avaliku elu tegelaste surm, kloonimine	25	7,8	<i>“Ilmselt Avril Lavigne kohta, et ta on aastaid tagasi ära surnud aga karjääri jätkamise eesmärgil leiti temaga väga sarnane inimene kes nüüd aastaid elab kui Avril.”</i>	1. Kennedy/ Michael/Jackson (6); 2. Printsess/Diana (5); 3. Avril/Lavigne (5)
Tulnukad ja müütilised olendid	22	6,8	<i>“Ufod ehitasid püramiidid(ja muud vanast tsivilisatsioonist pärinevad ehitised) - ajaloolased, arheoloogid jne teavad, et ufod/tulnukad on aidanud kõike ehitada aga hoiavad seda peidus.”</i>	1. Tulnukad (14); 2. püramiidid (4); 3. UFO (4)

Meditisiinisüsteemi ning toidu- ja ilutööstuse valed	21	6,5	“Näiteks igasuguseid ravimifirmadega seotud teooriad, et need hoiavad inimesi haigena; "harivad" arste ja premeerivad neid ravimite kirjutamise puhul; vaigistavad info ravimite kohta, mis tegelt toimivad, sest neid ei saa patendeerida; vaigistavad infot ravimite pahupoole kohta (surmad, tervisekahjustused jne)”	1. Vaktsiinid (12); 2. ravim (5); 3. arstid (4)
Illuminati ja sisalikinimesed	19	5,9	“Kuulsused on reptiilid. Väidetavalt on mitmed tuntud inimesed hoopis sisalikud, kelle eesmärk on üha rohkem maailmas jõudu ja võimu omada. Seal oli näitena Justin Bieberi kohtuistung, kus video justkui ta silmad pilguvad nagu roomajatel.”	1. Illuminati (10); 2. kuulsused (9); 3. sisalik (4)
COVID-19 teooriad	19	5,9	“Koroonaga tuleb palju vanenõuteooriaid meelde - Hiina bioloogiline relv (nüi, et enda vanuritest lahti saada pärast ühelapsepoliitikat aga et ka teisi rünnata) jne.”	1. Koroonavaktsiin (7); 2. Covid (4); 3. Biorelv (3)
Keskkond ja selle uurimine	18	5,6	“Nasa uuris enne merd ja nad leidsid midagi sealt, pärast mida nad hakkasid leidma võimalusi, kuidas inimkond maalt minema saada”	1. Chemtrails (4); 2. NASA (3); 3. meri (3)
Ajalugu, evolutsioon, mütoloogia	17	5,3	“Nägin mingit vandenõud, et dinosauruste luud, mida leitakse pole päris, sest miks pole neid viimastel miljonitel aastatel leitud, vaid alles nüüd. Ja et tegelikult meid tahetakse uskuma panna, et need olid dinosaurused, kuid tegelikult mingi hiiglasinimesed.”	1. Püramiidid (6); 2. ehitati (4); 3. planeet (4)
Simulatsioon ja Mandela efekt	17	5,3	“Kahe dimensiooni teooria (mingismõttes Mandela efekti teooria), mis väidab, et meie seas on ajarändurid teistest dimensioonidest, kes vahetavad meie maailmas väikseid detaile, et jätta meelde millises dimensioonis nad on. (Mandela efekt-- suur hulk inimesi mäletab üht asja, kuid tegelikult oli see asi teisiti)”	1. Simulatsioon (6); 2. Mandela (4); 3. Matrix (3)
Kuumaandumine	15	4,7	“On teooria, et keegi pole tegelikult kunagi kuul käinud ja need pildid on stuudios tehtud. Videotes on seda teooriat kinnitavad pildid lisatud.”	1. Kuul (10); 2. käinud (6); 3. kosmos (3)
Maa on lame	14	4,3	“lameda maa teooria - nägin tiktokki mis kutsus inimesi üles selle kohta infot uurima. kommentaaride järgi tundus, et enamik seda tõsiselt ei võtnud.”	1. Maa (10); 2. lame (8); 3. lapik (5);
Venemaa täiemahuline sõda Ukrainas	14	4,3	“Nägin umbes kuu aega tagasi palju videoid selle kohta, kuidas Venemaa hakkab kohe riindama Eestit. Videotes räägiti Baltimaade ja Venemaa ajaloost ning tehti selle põhjal edasised järeldused. Neid tekkis palju just sellel hetkel, kui koolides olid pommiähvardused. Arvestades TikToki algoritme, siis levis pärast ühe video vaatamist neid aina rohkem ning kellegi eesmärk inimesi, eelkõige noori hirmutada õnnestus.”	1. Venemaa (8); 2. Ukraina (6); 3. USA (2)
Iisrael ja Palestiina	10	3,1	“Et palestiinlased on ise süüdi selles, mis nendega juhtub ja kõik palestiinlased (k.a lapsed) toetavad Hamasi ja on terroristid.”	1. Iisrael (7); 2. Palestiina (4); 3. Gaza (2), Hamas (2)

9/11 vandenõuteooriad	9	2,8	“9/11 ^[SEP] Samuti kes on süüdi, mis on tõde? Kas see oli sisetöö või terror. Erinevad klipid sellest kui see toimus, plahvatused, lennukite sissesõit, teooriad miks võis seda usa ise teha, teooriad miks terrorirünnak ei tundu loogiline seletus jne.”	<ol style="list-style-type: none"> 1. 9/11 (8); 2. USA (3); 3. terror (2), valitsus (2)
Titanic ja Titan	8	2,5	“Titanic ei olnud päriselt Titanic vaid Olympic. Titanic ei saanud õigeaegselt valmis ning siis kasutati temaga väga sarnast laeva Olympic, millel olid aga vigastused, täpselt selle koha peal, kust hakkas Titanicul peale jäämäega kokkupõrget vett sisse jooksmas. Samuti räägiti seal sellest, kuidas see jäämäele otsa sõitmine oli ette kavatsatud ja läheduses pidi olema teine laev, mis kõik reisijad päästaks aga millegipärast see laev ei jõudnud õigeaegselt kohale.”	<ol style="list-style-type: none"> 1. Titanic (10); 2. Olympic (3); 3. jäämägi (2)
Vähemused ja nende vastu vaenu õhutamise	8	2,5	“et LGBTQIA+ kogukond hakkab tulevikus normaliseerima nekro- ja pedofiiliat. Eriti märgatav on see vandenõu padukonservatiivsete vaadetega vanemapoolsete ning madala haridustasemega inimeste hulgas.”	<ol style="list-style-type: none"> 1. Homoseksuaalid (3); 2. saatanad (2); 3. toksilisi (2)
Kriminoloogia	5	1,6	“Kuna mulle meeldivad krimkad, siis satuvad mulle pigem true crime videod ning sisuloojad spekulatsioonid, et mis juhtus ja kes mida kus tegi. Üldiselt on üsna süüitud spekulatsioonid, aga vahel pingutab mõni sisulooja väga üle.”	<ol style="list-style-type: none"> 1. True (3); 2. crime (3); 3. surnuks (2)

Ülaltoodust nähtub, et kõige enam on vastajad kirjeldanud valitsuse, eliidi ja inimeste kontrollimisega seotud vandenõuteooriaid (N=41). Sellesse kategooriasse liigitusid muuhulgas näiteks valitsuse valed kraanivee puhtusest, koolis läbiviidav ajupesu, vabamüürlastega seotud teooriad ning laiemalt riigisiseste mässude septsustega seotud kirjeldused. Teise populaarseimasse, popkultuuriga seotud kategooriasse (N=40) liigitusid kummalised selgitused ja kuulujutud (vt ptk 1.1), spetsiifilisemalt kuulsuste suhete ja seksuaalsuse üle spekulatsioonid kirjeldused, kuid samas ülekaalukalt ka “Simpsonite” multifilmide väidetav võime ennustada ette tulevikku.

Tabelist nähtub, et näiteks meditsiinisüsteemi valesid näitlikustava teooria kirjelduses on uuritav kirjutanud arstide või ka üldiselt meditsiinisüsteemi kui ühiskonnas muidu usaldusväärsete institutsioonide kujutamist tõe varjajatena. Sarnaselt palusin ka intervjueritavatel kirjeldada, mis laadi on sotsiaalmeedias levivad vandenõuteooriad esitatud nende kogemuse põhjal. Suuremas osas oldi arvamusel, et vandenõuteooriaid lahkavad videod on huvitavad, pakuvad uusi perspektiive või panevad tõepõhisuse puudumise tõttu videoid jälgima justkui satiiri üht vormi. Kaks intervjueritavat leidsid, et TikTakis leviv konspiratsiooniteooriatel põhinev sisu on võrreldes teistel platvormidel leiduvaga meelelahutuslikum.

N2: “Kui me räägime TikTokist, siis seal minu hinnangul on rohkem pehmemaid teemasid, et mingid kosmeetikafirmade telgitagused või mingid kuulsustega seotud kuulujutud.”

M2: “Üldjuhul on ikka enamus asjadel mingid meemid, siis nende vandenõuteooriate üle tehakse ka ikka normilt nalja. Aga on ka selliseid, mis täie tõsidusega ongi tehtud informatiivne värk ja siis ise mõtlen, et kes loll seda usuks noh.”

Paari intervjuueeritava kogemuse järgi on TikTokis vandenõuteooriad esitatud aga veenvalt, põhjustades ka teatud taustaga publiku haavatavust.

M1: “Neid asju presenteeritakse üldiselt tõsiselt. Ja tõe pähe, et inimesed, kes on võibolla ehk pettunud võiksid seda näha kui mingisuguse päästerõngana.”

Ühtlasi soovisin teada, millisesse teemagrupperi liigituvate vandenõuteooriate või spekulatsioonidega on ankeetküsitluse täitjad erinevate sotsiodemograafiliste gruppide lõikes kõige rohkem kokku puutunud. Kuivõrd valimis esinenud taustaandmete põhjal moodustatud gruppide suurused erinesid, leidsin populaarseima temaatika igas sotsiodemograafilise näitaja kategoorias moodustatud koodi lõikes (Tabel 4).

Tabel 4. Vandenõuteoreetiliste TikToki postituste populaarseim temaatika sotsiodemograafiliste näitajate järgi moodustatud koodide lõikes (N=322)

Sotsdem. näitaja	Moodustatud koodid	Populaarseim kategooria	% koodis
Sugu	Naine	Popkultuur	15
	Mees	Avaliku elu tegelaste surm, kloonimine	15
Emakeel	Eesti emakeelega vastajad	Popkultuur	14
	Muukeelsed vastajad	COVID-19	27
Vanus	15–19	Popkultuur	15
	20–29	Popkultuur/Maandumine Kuul	11
	30+	COVID-19/Valitsused, eliit, inimeste kontrollimine	19
Haridustase	Kõrgharidusega	Popkultuur	12
	Kõrghariduseta	Popkultuur	14
Elukoht	Harjumaa	Valitsused, eliit, inimeste kontrollimine	14
	Muu Eesti	Popkultuur	17
Elukoht maakonnakeskuses või väljaspool	Keskuses	Popkultuur	14

	Väljaspool keskust	Valitsused, eliit, inimeste kontrollimine	20
Religioossus	Peab omaks mõnda religiooni	Avaliku elu tegelaste surm, kloonimine	17
	Ei pea	Popkultuur	15
Poliitiline aktiivsus	Poliitiliselt aktiivne	Valitsused, eliit, inimeste kontrollimine	10
	Poliitiliselt ebaaktiivne	Popkultuur	15
Paiknevus poliitilisel skaalal	Liberaalne	Popkultuur	14
	Skaala keskele paigutatunud	Popkultuur	13
	Konservatiivne	Ajalugu, evolutsioon, mütoloogia	14

Eeltoodust selgub, et suuremas osas esineb sotsiodemograafiliste gruppide lõikes kuut populaarseimat vandenõuteooriate või nendeks liigitatud spekulatsioonide kategooriat, neist kõige enam popkultuuriga seotud teemasid, mis on enim nähtud näiteks naiste, eesti emakeelega ja 15–19- ja 20–29-aastaste vastajate seas. Üldiselt ühtivad ka sotsiodemograafiliste gruppide lõikes populaarsed kategooriad laiemalt valimis enim nähtud teemadega, ainsate erinevustena saab välja tuua 20–29-aastaste seas Kuule maandumise tõesuses kahtlevad vandenõuteooriad ja konservatiivsete vastajate seas ajaloo, evolutsiooni ja mütoloogiaga seotud temaatika.

Palusin vastajatel ankeedis eraldi kirjeldada TikTokis viimati nähtud kas Eesti kohta käivaid või eesti keeles esitatud konspiratsiooniteooriaid. Ühtekokku kirjutati kohalikku konteksti sobivatest vandenõuteooriatest või spekulatsioonidest 55 korral, milles kõige sagedamini esinevast 20 sõnast annan ülevaate Joonisel 2.

Joonis 2. TikTokis nähtud Eestiga seotud või eestikeelsete vandenõuteooriate kirjeldustes 20 enim esinevat sõna (N=55)

Tasub märkida, et kohaliku kontekstiga seotud vandenõuteooriaid või spekulatsioone kirjeldasid suuremas jaos 15–19-aastased naised, kes elavad väljaspool Harjumaad (N=12) ning liberaalse maailmavaatega vastajad (N=42). Ühtlasi jaotasin ka need kirjeldused ja näited teema-põhistesse kategooriatesse (vt Lisa 7), nende seas valitsuse, kasutaja Ajuloputus, meditsiinisüsteemi, kodumaise popkultuuri, keskkonna ning ka parvlaev Estonia uppumisega seotud kategooriad. Viimase tulemusena selgus, et kohaliku kontekstiga seotud videotest 33,9% liigitusid valitsuse ja riigisiseste poliitiliste protsessidega seotud teemade hulka. Kolmandik (N=7) valitsusega seotud kirjeldustes sisaldas peaminister Kaja Kallasega seotud vandenõuteooriaid, viie video puhul oli aga kirjeldatud Eesti vaenu Venemaa vastu, seda peamiselt eestikeelsele haridusele üleminekuga seoses. Sarnaselt tasub märkida, et kodumaise popkultuuri alla liigituvatest teemadest (N=9) oli populaarseim 15–19-aastaste vastajate välja toodud Liis Lemsalu narkootikumiskandaaliga seotud spekulatsioon või kuulujutt (N=6) (vt ka Kärmas, 2024), mis juurdus Eesti meedia kõneainesse tänavu jaanuaris, mil ka ankeetküsitlus veel täitmiseks avalik oli.

Uurisnin kokkupuuteid kohalikku konteksti puudutavate vandenõuteooriatega ka intervjueeritavatel. Selgus, et kui üldiselt jäi vandenõuteoreetilise sisuga kokkupuute sagedus TikTakis sagedusjärku 1–2 korda nädalas, siis spetsiifilisemalt kodumaist eluolu puudutavat vandenõuteoreetilist sisu ringleb pea kõigi intervjueeritavate kogemusel sotsiaalmeedias, sh TikTakis vähe. Küll aga mainis üks intervjueeritav ankeedi vastuste põhjal Eestiga seotud vandenõuteooriate kirjeldustest 20% hoomanud kategooriat “Kasutaja Ajuloputus” (vt Lisa 7), sh tuues välja, et kontol leviv sisu on põnev, kuid et kasutatav edastusviis võib tõugata kuuldut ka uskuma.

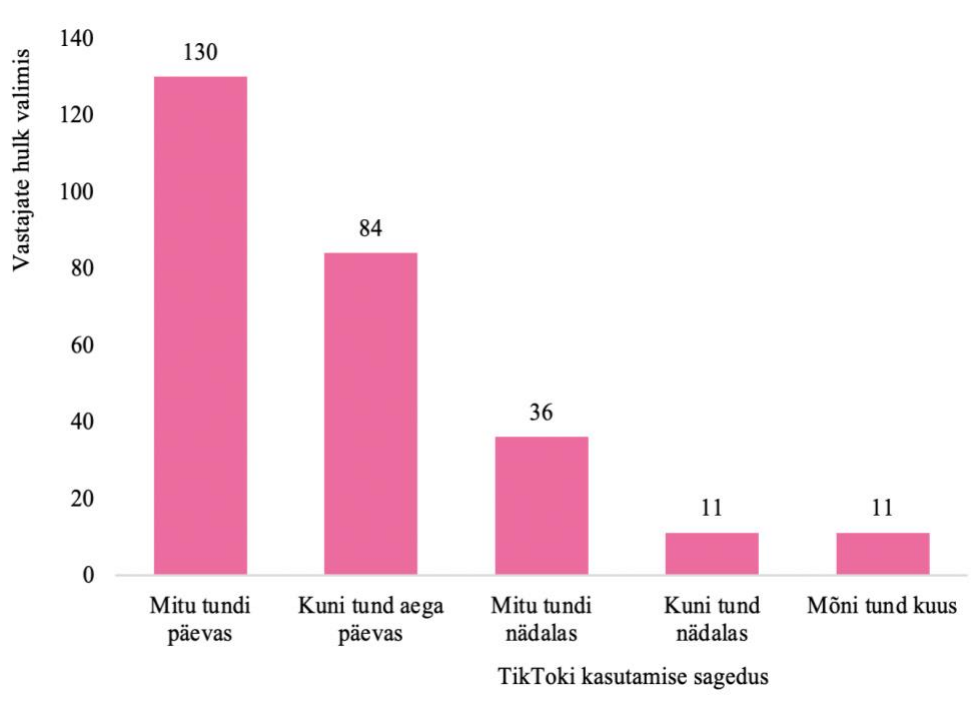
N3: *“Kuna info on kiire ja seda esitavad kaks noort ja ilusat neidu, siis see on juba see, mis paljude pilku püüab. Olen märganud, et hästi palju mainivad nad seda, et googeldage, uurige järgi kui meid ei usu, mis paneb automaatselt inimest arvama, et kui vihjatakse, et see on “kontrollitud” info, pole vajadust ise järele kontrollida.”*

Intervjueeritavad nimetasid enda sotsiaalmeedia, sh TikToki avavoogu Eestiga seotud või eesti keeles esitatud vandenõuteooriate jõudmise tagamaade seas suuresti kas sarnaseid teemasid või üldiselt vandenõuteooriaid puudutava välismaise sotsiaalmeediasisu vaatamise või algoritmi mõju, millest räägin teiste teemade seas põhjalikumalt järgmises alapeatükis.

3.2 TikToki kasutamise harjumused ja põhjused

Esiialgu palusin Eesti TikTok kasutajatest parema ülevaate saamiseks ankeetküsitluse täitjatel jagada, kui kaua nad TikTokki kasutanud on. Sellest tulenevalt selgus, et suurem osa ehk 39,1% (N=109) ankeetküsitluse täitjatest on TikTokki kasutanud rohkem kui neli aastat; 22,9% (N=64) vastajatest aga 3–4 aastat. Kõige vähem, 3,9% (N=11) oli alla ühe aasta platvormi kasutanud vastajaid.

Lähtudes aga TikToki kasutamise sagedusest päevade, nädalate või kuude lõikes (Joonis 3), märkis suurem osa ehk 46,2% TikToki igapäevast kasutamist. Kõige vähem oli vastajaid, kes kasutavad TikTokki kuni tund aega nädalas (3,9%) või mõni tund kuus (3,9%).

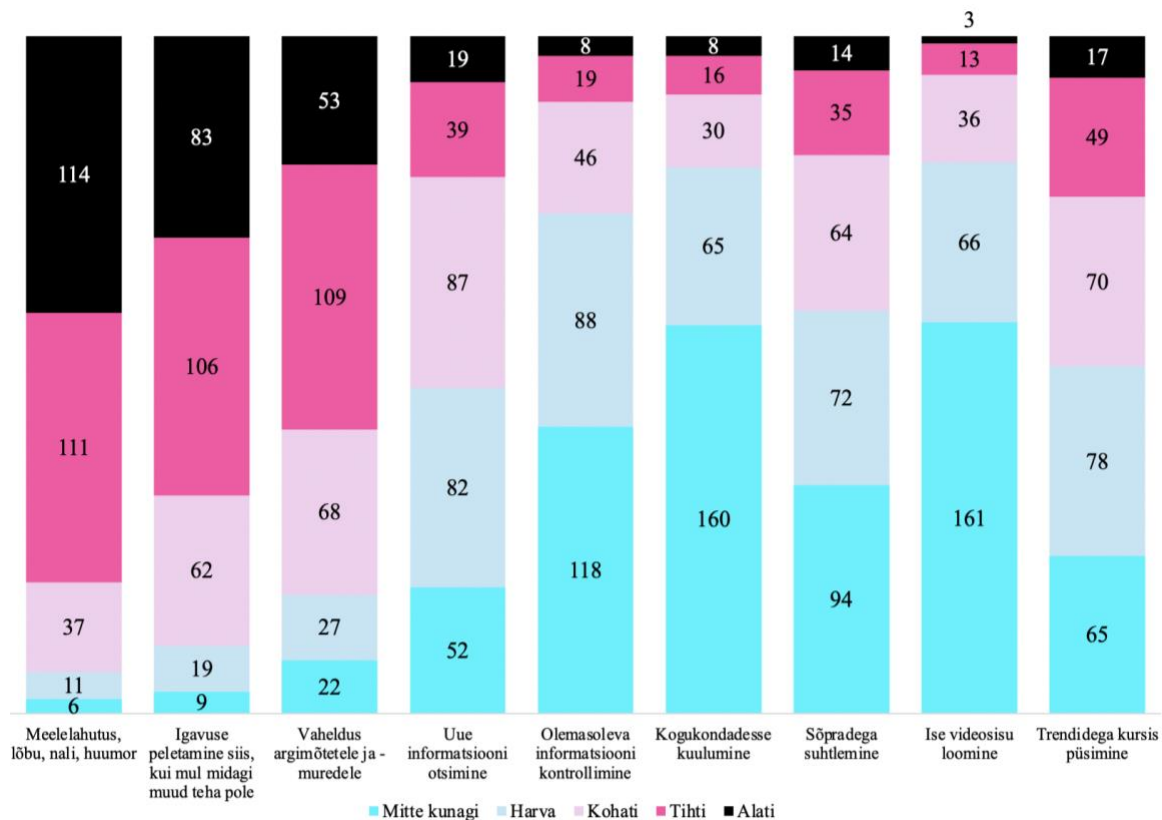
Joonis 3. TikToki kasutamise sagedus (N=272)

*Joonisel ei ole kujutatud N=7 vastaja andmeid, kes ei osanud TikToki kasutamise sagedust määrata.

Kõik intervjueeritavad on TikTokki kasutanud kaks aastat või kauem. Küsides neilt, mil määral mängib TikTok rolli nende argipäevas, kirjeldati sarnaselt ankeetküsitluse täitjatega peaaegselt igapäevast kasutamist, seda näiteks õhtuti enne magamaminekut või hommikuti selleks, et end maailmas öötundidel juhtunuga kurssi viia. Üks intervjueeritav aga selgitas, et TikToki kasutusele kuluv aeg kõigub igapäevaselt äärmusest äärmusesse.

M2: “Jah, TikTok on kas kolm tundi või pole üldse. See ongi, et kui sinna auku juba langed, siis on pekkis.”

Uurisid ka TikToki veedetud aja taga peituvaid põhjuseid ja eesmärgi. Ankeetküsitluse vastustest tulenes, et kõige enam märgiti vastusevariandiga “**alati**” TikToki kasutamist meelelahutuse (41%) ja igavuse peletamise (29%) eesmärgil, vastusevariant “**mitte kunagi**” oli aga enim valitud kirjeldamaks platvormi kasutamist videosisu loomiseks (58%) ja kogukondadesse kuulumiseks (57%). Joonisel 4 on kuvatud täpne ülevaade ankeedi täitjate TikToki kasutamise tagamaadest ja harjumustest.

Joonis 4. TikToki kasutamise põhjuste ja harjumuste osakaal vastajate seas (N=279)

Sarnaselt nimetasid intervjuueeritavadki TikToki kasutamise peamise põhjusena kas meelelahutust või vaheldust argimuredest ja -mõtetest. Lisaks tõsteti intervjuueeritavate seas platvormi eripärana esile ka enda huvide ja platvormi-siseste harjumuste järgi kureeritud avalehe ja sellel kasutatava soovitusalgoritmi reageerimiskiiruse kasutaja tegevusele.

N4: “Tiktoki For You Page on niikuinii teadlik inimese kasutajamustrist, et sinu For You Page’ile [avalehele, G.J] ujub just täpselt see, mida sul vaja tollel momendil.”

Selleks, et mõista, kuidas spetsiifiliselt vandenõuteooriad uuritavateni TikToki on jõudnud, pärisin, kas ankeetküsitluse täitjad on kunagi TikToki vandenõuteooriaid puudutavat teavet

otsinud. Suurem osa ehk 62,4% (N=174) vastas küsimusele eitavalt. Ühtlasi ka intervjuueeritavad, kellest kõik on TikTokis vähemal või suuremal määral vandenõuteooriaid näinud, pole platvormil ise sellistel teemadel informatsiooni otsinud. Vaid üks intervjuueeritav tõi TikTokis ühe jälgitava videosisu žanrina välja vandenõuteoreetilise sisu, teiste seas oli levinud hinnang, et vandenõuteooriate jõudmise nende avalehele põhjustavad algoritmid, võttes arvesse nende huvisid ja varasemaid harjumusi platvormil. Üks intervjuueeritav tõi välja potentsiaalse seose ka teiste jälgitavate ja varasema tegevusega muul ühismediaplatformil.

N3: “Arvatavasti soovitab neid TikTok mulle just kas nende populaarsuse või YouTube kunagi vaadatud videote põhjal. Kindlasti mitte otseselt, kaudselt võib see nii olla küll – eks ma ikka jälgin ju näiteks eestlaste TikTokke – sellest tulevad ette ehk ka Ajuloputuse videod (aka eestlaste seas populaarsed, võiks mulle meeldida).”

Varem mainitud TikToki algoritmi kasutajapõhisust tõsteti esile ka vandenõuteooriate kontekstis, seda pigem negatiivsest aspektist. Üks intervjuueeritav jagas enda kogemust ajast, mil tema toona värskelt loodud TikToki profiili avalehele jõudsid tema vanuse, soo ja elukoha järgi justkui stereotüüpilistesse raamidesse sobituvad videod, näiteks eestikeelsete noorte loodud roppusi ja solvanguid täis videoloome, aga ka vandenõuteooriad.

M1: “Eks tegelikult TikTok mingil määral sisestas vandenõuteooriat ka, aga see vandenõuteooria oli selline, ütleme eneseabi asjad, mis ka tõenäoliselt noortele meestele just eriti väljaspool Tallinna või suuremaid linnu tulevad algoritmiga.”

Üks intervjuueeritav rääkis aga, et intervjuueerimise perioodil aktuaalsete USA transseksuaalide õigusi puudutavate seadusmuudatuste kontekstis juhatas platvorm teda muidu huvitavate ja seetõttu ka tarbitavate teemakäsitluste amplituuda iga nurgani, sh ka isiklikele vaadetele vastanduva, vandenõuteoreetilise sisuni.

N1: “Ma tunnen, et väga-väga-väga mööda on läinud see, et näiteks ma tunnen väga huvi LGBT+ kommuuni inimesi puudutava sisu vastu, aga kuidagi jõuab sealtpidi ka sisu, mis on ilmselgelt diskrimineeriv ja ikkagi pigem vaenulikkust õhutav, mis on vägagi halb üllatus iga kord, kui see on juhtunud.”

Üks intervjuueeritav, kes tõi mh Eestimaise vandenõuteoreetilise sisu nägemise tagamaana välja kaitsevääs viibimise, jäi algoritmi täpsuse hindamises aga kahe vahele.

Suurima osa ehk 14,9% vastustest moodustasid lamemaa ja COVID-19 pandeemiaga seotud vandenõuteooriad (10,4%). Valitsuse, eliidi ja inimeste kontrollimisega seotud vandenõuteooriad moodustasid kokku kümnendiku vastustest, täpselt samuti nagu 11. septembri USA terrorirünnakute ja Kuule maandumisega seotud kategooriatesse liigitunud kirjeldused.

Ülalmainitud teemad ja sarnased vandenõuteooriate kategooriad läbisid ka kahe intervjueritava kogemusi, kes lahkasid intervjuudes eluetappe, mil nad enda sõnul võrdlemisi intensiivselt vandenõuteoreetilise sotsiaalmeedia sisuloomega kokku puutusid. Üks neist jagas kogemust põhikooli lõpuklassidest ja gümnaasiumiastme algusest, mil ta jälgis rutiinselt USA päritolu mitme miljoni jälgijaga Youtube'i sisulooja Shane Dawsoni videoid.

N1: “/.../ Aegamisi need läksid üha professionaalsemaks, kuni tal lõpuks tulid hea 40 minuti pikkused, kus ta lahkaski eri vandenõuteooriaid üha põhjalikumalt. Ja niimoodi konkreetselt ma ei saa öelda, kas ma just iga nädal [vaatasin, G.J], aga ikkagi päris tihti. /.../ Need olid lühidalt lihtsalt väga haaravad. Väga siuksed, nagu 15–16-aastane mina oli lihtsalt, et oo, küll alles räägib, küll alles teab.”

Viimasest tulenevalt pidas esimene intervjueritav videoid veenvateks ning sisuloojat enda arvamusega vaatajaid vandenõuteooriate uskumisele kallutavaks. Teinegi enda kogemust jaganud intervjueritav tõi välja Dawsoni videote jälgimise, seda intensiivsemalt 2018.–2019. aastal. Uuritav selgitas, et vaatab videoid praegugi, küll aga juutuuberi enda postitamisgraafiku hõrenemise tõttu harvemini. Erinevalt esimesest intervjueritavast tõi ta videote juures kutsuva aspektina lisaks haaravale ja visuaalselt meeldivale, justkui põnevusfilmile sarnasele ülesehitusele välja teemade positiivselt mõjuva edastamisviisi.

N2: “Shane'i videote puhul minule meeldib väga see, et esiteks ta eraldi pointina iga mõne aja tagant rõhutab, et tegemist ei ole faktidega ja et ikkagi kõigesse peaks suhtuma kriitikaga. Ja samas mulle meeldib ka see, et ta ei lahmi oma arvamustega, vaid ikkagi iga asi, mida ta ütleb, tal on kas mingit sorti kirjalikku või videomaterjali, mis saab seda kui mitte just otseselt tõestada, siis vähemalt toetada.”

Mõlemad intervjueritavad selgitasid, et ehkki Youtube'i soovitusalgoritm pakkus neile ka teisi vandenõuteooriatel põhinevaid videoid, ei interakteerunud nad ühegagi, põhjendades seda Dawsoni kui sisulooja fännikogukonda kuulumisega. Seejuures mainis Dawsoni videote

vaatamist veel ka kolmas intervjuueeritav, kes samuti nimetas sisuloojat ainsaks, kelle vandenõuteooriaid lahkavaid videoid ta on taotluslikult jälginud.

N3: “/.../ Kunagi olin tema [Shane Dawsoni, G.J] suur fänn ning siis vaatasingi igat videot, mis ta postitas. Nüüd vaatan neid videoid pigem sellepärast, et need on hästi humoorikad ning sageli proovib ta ka leida tõestust, kas need asjad tõesti on nii või on see lihtsalt kuulujutt. /.../”

Uuritavad rääkisid, et üks video võis katta järjest mitut eraldiseisvat vandenõuteooriat või narratiivi, varieerudes teemapõhistes kategooriates popkultuurist maailmavalitsejateni. Kui palusin välja tuua konkreetsed vandenõuteooriad, mis isiklikes kokkupuudetes domineerisid, kõlasid näited nii USA madratsipoodidest kui rahapesust, “27-klubi” ehk täpselt 27-aastasena surma saanud kuulsustest ja muusikatööstuse karmidest töötingimustest, aga samas näiteks ka lameda Maaga seotud vandenõuteooriatest. Seejuures kordus kirjeldustes muster, kus vandenõuteooriate uskumist toetasid näilised kokkusattumused ja nendest tulenev kahtlus.

N2: “Enamusi neist ma ikkagi võtan teatava skeptika või kriitikaga, aga mõnede puhul mõned asjaolud tunduvad liiga loogilised, et olla kokkusattumus. Üks esimesi, mida ma uskusin oli see, et 9/11 ei toimunud ainult lennukite toimel, vaid seal tornides olid juba ka eelnevalt valmis pandud pommid. Selle kohta on isegi videomaterjali, mis seda tõestab. Ja loomulikult videomaterjaliga saab mängida, aga minu sisetunne ikkagi kaldub rohkem isiklike tunnistajate poole, kes seda ise läbi elasid, kui see, et USA toonase presidendi versiooni kuulata.”

Kummagi uuritava kogemus ulatus tagasi 15.–17. eluaastasse. Seejuures defineeris üks uuritav perioodi kui nii-öelda vandenõuteooriate jäneseuru äärel kõikumist, kus ta küll ei uskunud videotest kuuldut sajabrotsendilisel, kuid oli erinevatele vaadetele vastuvõtlikum. Viimase ühe toetava aspektina tõi ta välja koolikaaslased, kellega ühised arutelud vandenõuteooriatel põhinevate videote üle säilitasid huvi, kuid üldise vandenõuteooriate suhtes vastuvõtlikkuse tagamaana markeeris uuritav toonast eluetappi.

N1: “/.../ Mulle ka päris müstiline, et oot 15–16-aastane mina, et nagu okei onju, aga samas kui ma mõtlen, siis omajagu ikkagi oli seal ka siukest naiivsust? Või sellist, et kui inimene midagi enesekindlalt väidab, siis ei olnud kohe mu esimene küsimus kust sa ikkagi tead, vaid pigem oli rohkem siukene mõte, et oo, et äkki ikkagi ta teab midagi, mida ma ei tea, mida teised ei teagi, tema ongi midagi uut avastanud.”

Sarnaselt eelnevaga tõid ka teised noored, kes otseselt isiklikke kogemusi ei jaganud, vandenõuteoreetilise sotsiaalmeedia sisu tarbimise ajendina välja kas meelelahutuse, lõbu ja huumori või uute perspektiivide ammutamise, seda näiteks ka teadmatuse või segaduse foonil lahenduste leidmiseks.

N4: *“Meil on asju, mida me ei saa kinnitada sõna otseses mõttes ja meil on väga palju küsimusi maailmas, mis ei ole vastust leidnud, võib-olla leiavad, võib-olla ei leia mitte kunagi. Minu arust see teadmatuse ilu või see võimaluste jada, neid võimalusi on nii palju, see on huvitav lihtsalt, mida inimesed on suutnud välja mõelda või millest on räägitud. /.../ Inimeste fantaasia selle juures teeb selle huvitavaks.”*

Umbes poolte uuritavate vastustest nähtusid aga lähedaste kaudu saadud kogemused, kust omakorda joonistusid välja uued vandenõuteoreetilise sotsiaalmeedia sisu tarbimise põhjused ja viisid, millest annan ülevaate alljärgnevas alapeatükis.

3.3.1 Supervandenõuteooriad noorte kõrvaltvaatajatena saadud kogemustes

Eelmises peatükis analüüsitud uuritavatele esimesena meenuvate vandenõuteooriate populaarseimad kategooriad (vt Lisa 6) tõstusid ka kolme intervjueeritava ja ühe ankeetküsitluse täitja jagatud kogemustes oma lähedastega, kes erinevalt eelnevast on uskunud sotsiaalmeedias levivaid potentsiaalselt ohtlike mõjudega vandenõuteooriaid (vt ptk 1.1.1). Spetsiifilisemalt mängis kolmes kogemuses rolli COVID-19 pandeemia. Näiteks rääkis üks intervjueeritav sõbrast, kes koroonavaktsiini tõhususes ja ohutuses kahtlevaid vandenõuteooriaid uskuma hakkas.

N4: *“/.../ Ühed uskusid, et vaktsiin toimib, teised ütlesid, et see on ka vandenõuteooria /.../ Minul oli sõbranna, kes langes täpselt sellesse teise lehte, kes oli mitteuskuja. Ta ei teinudki mitte ühtegi vaktsiini ära, ta oli selle vastu. /.../ Temaga oli võimatu rääkida sellest, sest ta hakkas rääkima mingisuguseid ulmelugusid. Peaaegu tahtis mulle magneti käe külge panna, et kas jääb kinni.”*

Uuritav selgitas ka, et kogemuses olid põimunud teema erinevaid nurki lahkavad vandenõuteooriad, sealhulgas inimeste zombistumine vaktsiinide mõjul ja apokalüpsise tulek, rahvastiku kontrollimine kiibistamisega ning populatsiooni piiramine. Hinnates sotsiaalmeedia rolli lähedase kogemuses, tõi intervjueeritav välja nii eri tüüpi meedia omavahelised mõjutused kui perekonna mõjutusi uskumuse kujunemisel.

N4: *“Ajakirjadel ja ajalehtedel oli palju suurem roll, igasugustel artiklidel, rubriikidel, väikestel blogidel. Minu sõbranna pere, peamiselt vanaema oli see, kes hakkas rääkima seda ja vanemad inimesed ei käi noorte sotsiaalmeedias. Ehk siis ta lugeski seda kõike mingitest nurgatagustest internetilehekülgedest. Ja siis [vanemad inimesed, G.J] hakkasid Facebookis seda jagama.”*

Sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate jälgimine, uskumine ja jagamine tulenes uuritava hinnangul segadusest ja kontrolli vajadusest vastusteta ajaperioodil (vt ptk 1.2). Kui eelmine uuritav selgitas, et konspiratsiooniteooriad ega nendesse uskumine ei tulnud jutuks koolikeskkonnas, tõi teine uuritav välja vastupidise kogemuse enda koolikaaslasega.

M1: *“Kui koroona aeg oli, siis ta oli õpetajatega eriti vaidlev, et kas paned maski pähe või mitte, kas testid või ei testi; tema ei uskunud üldse, et koroonaviirus on. Ja selle tõttu ta ei läinud autokooli, kuna ta arvas, et nad seal hakkavad peedistama.”*

Uuritava koolikaaslase kogemusest joonistus välja supervandenõuteoreeriline maailm (vt ptk 1.1.1), kus vandenõuteooriad ulatusid väljapoole COVID-19 pandeemiat kui katusteemat, olles mh seotud majanduse, maailmaliidrite ja vaenulikkusega demokraatlike parteide ja üldiselt Euroopa Liidu vastu. Uuritava sõnul mängis kogemuses suurimat rolli just sotsiaalmeedia, küll aga ka tuttava maailmavaade.

M1: *“Ta mingi aja jooksul hakkas väga paranoilisi ja kohati ka padukristlikke asju sotsiaalmeediast, ilmselt TikTokist tarbima, sellepärast et ta vahepeal koolis istus ka telefonis ja vaatas ma ei saa öelda, et sellist noh “Maa on lame” stiilis asju /.../, aga selline teema nagu maailma majandusfoorum, World Economic forum.”*

Uuritav kirjeldas justkui pealtnägijale silmnähtavat sisenemist aina sügavamale vandenõuteoreetilisse maailma, kus tuttav püüdis ka koolikeskkonnast endale mõttekaaslasi leida (vt ptk 1.1.3). Eelmise supervandenõuteoreetilise maailma tekke kogemusega sarnast nähtust kirjeldas ka ankeetküsitluse täitja, jagades enda kõrvaltvaataja perspektiivist saadud kokkupuudet QAnoni paremäärmuslike selgitustega maailma toimimisest (vt ptk 1.2).

“/.../ Mul on endal paar tuttavat, kelle kohta ma ütleks et nad on täiesti soojad peast, sest need teooriad on nad nii endasse neelanud. Ma olen tänu neile ise vaadanud ära päris pikkasid dokke, kaasa arvatud pizzagate kohta ja Epsteini jne. /.../ See tõesti on

nii, et ette söödetakse “fakte” jne ja kõik on justkui ära tõendatud ja hakkadki seda kõike uskuma. /.../ Ütlen ausalt, et usun päris paljut, aga see teema on lihtsalt nii jube, /.../ kuidas see teooria seob pedofiiliat meie ühiskonnaga ning kui levinud see tegelikult on. /.../ Kahetsen, et vaatasin, kuna siiani on kuklas tunne, et see ei ole vale kõik mis seal dokkides räägiti. ...” (N, 20–29)

Ühe intervjueeritava kõrvaltvaataja rollist lähtuv kogemus on seotud sarnaselt viimase kahega poliitikaemaliste vandenõuteooriatega, täpsemalt kogemuse ajal aktuaalsete riigikogu valimiste perioodil kuulnud Eesti konservatiivse rahvaerakonna (EKRE) jagatud retoorikaga.

M2: “/.../ Ta pigem läks sinna propaganda alla, aga samas vahepeal see jutt oli päris hirmuäratav, et nagu inimesed päriselt usuvad seda. [P T P] [S E P I S E P] /.../ Ja kuna mul osad kursakad läksid sellega kaasa, siis selles ma olen veendunud, et mikrofon kuulab iga hetk, mis sa räägid. Sest pärast neid [kursusekaaslaste räägitud, G. J.] tekste hakkaski seda [EKRE, G.J] reklaami tulema Facebookis.”

Sarnaselt uuritavaga, kes rääkis vandenõuteooriaid koolis jaganud tuttava tõrjutusest, tõi ka uuritav M2 välja, et isegi, kui kursusekaaslased vandenõuteooriatest rääkisid, püüdsid ebamugavust tundvad vestluskaaslased teemat kiirelt vahetada. Uuritav arvas, et kogemuses mängis rolli kursusekaaslaste maailmavaade ning ka viimasele vastavat sisu soovitav TikToki algoritm.

Üks uuritav kirjeldas ka, kuidas tema lähedane uskus vandenõuteooriat, mille järgi Maa on lame, kuid seda tänu sõbra abile vaid lühikese ajaperioodi vältel. Teine uuritav rääkis enda elukaaslase harjumusest jagada popkultuuri, näiteks Harry Potteri sarja või Disney animatsioone puudutavatel teemadel meelelahutuslikult esitatud konspiratiivsetel spekulatsioonidel põhinevaid videoid, mida elukaaslane ka tihti usub, kuid uuritava hinnangul on tegemist pelga huumori ja teadmatusega teemast. Sellega seoses kirjeldan järgmises alapeatükis, kuidas ja millisena tajuvad uuritavad muuhulgas nii enda kui lähedaste kaudu saadud kogemustest lähtuvalt vandenõuteooriate mõju erinevatel tasanditel.

3.4 Sotsiaalmeediakasutajate hinnang vandenõuteooriate mõjule

Ankeetküsitluse täitjatel oli TikToki levivate vandenõuteooriate mõju nii indiviidi- kui ühiskonna tasandil võimalik hinnata valides vabalt valitud arvu vastuseid 12 ette antud

vastusevariandi põhjal (vt Lisa 1). Umbes 75% vastajatest leidis, et inimesed võivad TikTokis leviva vandenõuteoreetilise sisu mõjul hakata teisi vandenõuteooriaid kergemini uskuma ning umbes sama suur hulk vastajaid hindasid, et inimesed võivad hakata kahtlema kogu maailma toimimises, vähem valiti aga läbipaistvuse ja maailma parema mõistmisega seotud positiivseid mõjusid (Tabel 5).

Tabel 5. Ankeetküsitluse täitjate hinnangud TikTokis leviva vandenõuteoreetilise sisu mõjule (N=279)

Vastusevariant	N	%
Inimesed võivad hakata kergemini teisi vandenõuteooriaid uskuma	213	75,5
Inimesed võivad hakata kahtlema kogu maailma toimimises	210	74,5
Inimesed võivad hakata tegema halbu otsuseid	186	66
Vandenõuteooriatega seotud kahtlused võivad ühiskonda lõhestada	180	63,8
Inimesed võivad koonduda vandenõuteoreetilistesse rühmitustesse	173	61,3
Inimesed võivad muutuda ohtlikuks teistele	173	61,3
Inimesed võivad väljendada viha ja kasutada vägivalda muu hulgas vähemuste vastu	167	59,2
Inimesed võivad muutuda ohtlikuks iseendale	161	57,1
Vandenõuteoreetilise sisu tarbimine ja loomine võib olla põnev ja meelelahutuslik tegevus	134	47,5
Inimesed võivad info suhtes kriitilisemaks muutuda	109	38,7
Vandenõuteooriatega seotud kahtlused ja küsimused võivad poliitilisi protsesse ja otsuseid läbipaistvamaks muuta	70	24,8
Inimesed võivad paremini mõista, kuidas maailm tegelikult toimib	37	13,1

Lähtudes enda isiklikest ja kõrvaltvaatajana saadud kogemustest tõid intervjuueeritavad aga sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate juures välja nii negatiivseid kui positiivseid mõjusid. Näiteks rääkis supervandenõuteooriaid uskunud koolikaaslasega seotud kogemust jaganud uuritav, et uskumused mõjutasid tuttava kõiki tuleviku valikuid.

M1: *“/.../ Aga minu teada ta tööle ei läinud, isegi peale kooli kuskile õppima mitte. Ta oli oma vandenõuteooriate või asjade küüsis. Ta oli nagu sinna sellisesse mulli või asja lukustatud suhteliselt /.../.”*

Enda lähedase sõbra koroonavaktsiini tõhusust eitavate vandenõuteooriate uskumist pealt näinud uuritav tõi välja aga lisaks vaksineerimisest keeldumisele mõju ka noorte omavahelisele suhtlusele.

N4: *“Ma olin esimese asjana väga vihane. /.../ Me jõudsime faasi oma sõprusega, kus mul oli tunne, et me ei saagi enam sõbrad olla, sest meil oli lihtsalt nii erinev*

maailmavaade. Ja see, kui tulihingeliselt ta uskus, ei lasknud mitte midagi muud ligi, siis ma olin valmis vist alla andma sellega, sõprusest eemale astuma. Aga kui koroona aeg edasi arenes, ma lihtsalt olin, okei, ma olen targem inimene, las ta olla, ma ei torgi seda teemat ja ma keskendun muudele asjadele. Raske oli tegelikult.”

Samuti toodi välja vandenõuteoreetilise sisu mõjusid teadlikule meediatarbimisele. Intensiivsema vandenõuteoreetilise sisu tarbimisperioodiga seotud kogemusi jaganud uuritav tajus enda muutumist umbusaldavamaks, seda ka traditsioonilises meedias leviva info vastu. Viimasega seoses rääkis ta spetsiifilisemalt toona kujunenud harjumusest analüüsida ajakirjanduslikke filtreid läbinud informatsiooni vastavust alternatiivsetes, faktikontrollita kanalites levivaga.

N1: “/.../ Kuidagi loomulikuks tekkis see, et näiteks igapäevaselt lugesin ERRi ja Eesti Päevalehte ja Delfit, aga sinna kõrvale tekkis näiteks ka Telegram. Et tekkis see, et aa, et Telegram on ka justkui nagu, kuidas vaadata, et kuidas nemad mingeid uudiseid käsitlevad. /.../”

Retrospektiivis tõdesid mõlemad isiklikku kogemust jaganud uuritavad, et vandenõuteooriate mõju oli neile pöördvõrdeliselt positiivne, sest hilisemas eas on neil arenenud justkui loomulik harjumus enne informatsiooni uskumist seda rangemalt filtreerida, kontrollides selle faktipõhisust usaldusväärsetest allikatest, näiteks ajakirjandusest.

N2: “Ma arvan, et need [vandenõuteooriatel põhinevad videod, G.J] mõjusid mulle hästi, muidugi see olenes väga palju minust, aga tunnen, et need arendasid minu kriitilise mõtlemise oskust. Ma ei võtnud igast asjast kinni, et ah Shane ütles, see peab kindlasti nii olema, vaid mul oli seda oidu ja julgust, et ma ei pidanud kõigega nõustuma, ma võisin ka omaenda väikest uurimistööd teha.”

Veel joonistus intervjuueeritavate hinnangutest välja sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate positiivne mõju tähelepanu pööramisel olulistele teemadele, seda näiteks USA popstaari Britney Spearsiga seotud vandenõuteooria (vt ptk 1.1.1), kuid ka äärmuslike vaadete paljastaja rollist tingituna. Samuti tõsteti positiivse mõjuna esile empaatia ja kriitilise mõtlemise arendamist ning ka ühe peamise vandenõuteoreetilise sisu jälgimise tagamaad ehk meelelahutust.

Lisaks palusin ankeetküsitluse täitjatel hinnata, kes võivad potentsiaalselt ohtlike tagajärgedega vandenõuteooriate puhul olla kõige haavatavamad inimesed või inimgrupid

ühiskonnas. Küsimusele laekus 279 eriilmelist vastust, kus suuremas osas hinnati vandenõuteooriates käsitletavate teemade aspektist haavatavana vähemusi, vandenõuteoreetilise sisu suhtes aga noori. Vastustes kõige sagedamini esinevatest sõnadest annan ülevaate Joonisel 6.

Joonis 6. Ankeetküsitluse täitjate hinnangul vandenõuteooriate suhtes haavatavamate inimgruppide kirjeldustes 20 enim esinevat sõna (N=279)

Samuti töid ka intervjueeritavad haavatavate inimrühmadena välja vähemusi, vanemaid eagruppe ning ka madalamate kognitiivsete võimetega inimesi. Sarnaselt ankeetküsitluse täitjatele pidas aga suurem osa intervjueeritavatest haavatavamaks inimrühmaks noori, kellele osutavas mõjus toodi välja arvamuse, hinnangute ja üldiste maailmavaadetega manipuleerimist, seda ka infoallika valikust lähtuvalt.

N5: *“Pigem nooremaid ja vähem haritumaid inimesi, kes peavad sotsiaalmeediat, näiteks TikToki oma peamiseks infoallikaks.”*

Üks intervjueeritav rääkis spetsiifilisemalt äärmuslike, vähemuste vastu vaenu õhutavate vandenõuteooriate tarbimisest ja vastuvõetavusest noorte seas.

M1: *“/.../ Aga mingi moment oli see, et pooled noored mehed vaatavad Andrew Tate'i. Nende enda arvamussektis võib see töötada. Aga muule ühiskonnale on sellest kahju, sellepärast et kõik inimõigustele pühendunud liikumised, et ütleme, LGBT-liikumine, feminism, et nende aastatepikkused raskesti võidetud panused, need mängitakse lihtsalt maha suure osa ühiskonnast poolt.”*

Uuritav lisas, et vähemuste vastu vaenulike vandenõuteooriate mõjul näeb ta pinnast ka sügavama soolõhe tekkimiseks ühiskonnas, kus noorte naissoost sotsiaalmeediakasutajate vaated ühtivad progressiivsete ja inimõigusi toetavatega, meestel aga näiteks ülalmainitud idapoolseid, misogüünseid ja vähemuste vastu vaenulikke vaateid jagava sisulooja Andrew

Tate'i omadega (vt ka ptk 1.1.1). Ühiskonna vaatest nimetasid pea kõik teisedki intervjuueeritavad ühe vandenõuteooriate võimaliku negatiivse mõjuna polariseerumist ja konfliktide tekkimist, seda näiteks koroonapandeemia kontekstis.

3.4.1 Vandenõuteooriate tuvastamiseks olulised oskused uuritavate vaatest

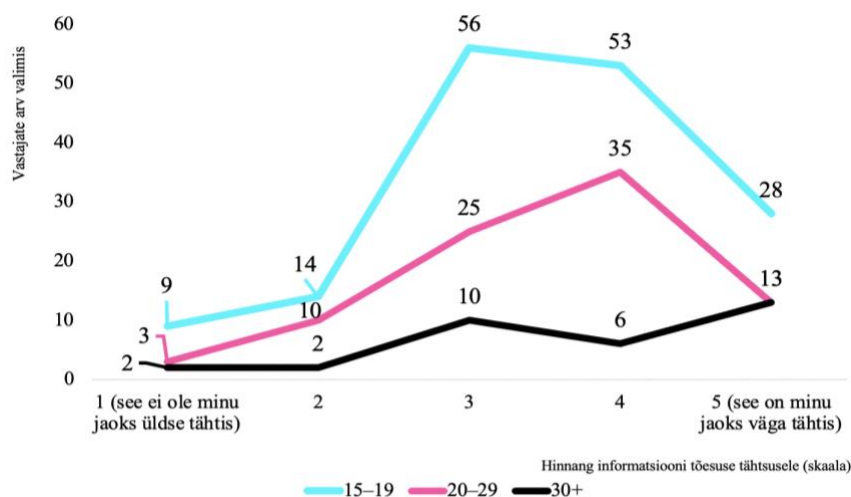
Küsisin intervjuueeritavatelt, milliseid praktilisi oskusi ja teoreetilisi teadmisi nad lähtudes enda isiklikest ja kõrvaltvaataja perspektiivist saanud kogemustest sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriatega toimetuleku aspektist oluliseks peavad. Kõik intervjuueeritavad nimetasid vajaduselt kõige olulisema kaaluga oskuseks kriitilist mõtlemist.

N2: “/.../ Need levivad vandenõuteooriad natuke näitavad nagu looduslikku valikut, tugevamad jäävad ellu. Need, kes suudavad ikkagi endale kindlaks jääda ja näha läbi asjadest, mis ei pruugi tõesed olla, saavad hakkama, aga need, kes võtavad igast mingist suvalise Jaani postitatud mõtteterast kinni ja otsustavad, ma ei tea, Toompea ette karjuma minna, et vaktsiin on mürk, kipun arvama, et nendel nii hästi ei lähe.”

Sellega seoses markeerisid mitu intervjuueeritavat asjaolu, et sotsiaalmeedias peab arvestama pluralistliku eneseväljenduskultuuriga, kus kehtiv sõnavabadus laieneb mitte ainult faktidel põhinevate väidete avaldamisele, vaid ka kogemata või strateegiliselt levitatud eksitavale informatsioonile. Lisaks iseseisva faktikontrolli oskusele tähtsustasid kaks intervjuueeritavat siinkohal ka arusaama tehisintellekti genereeritud video- ja pildimaterjali ringlemisest.

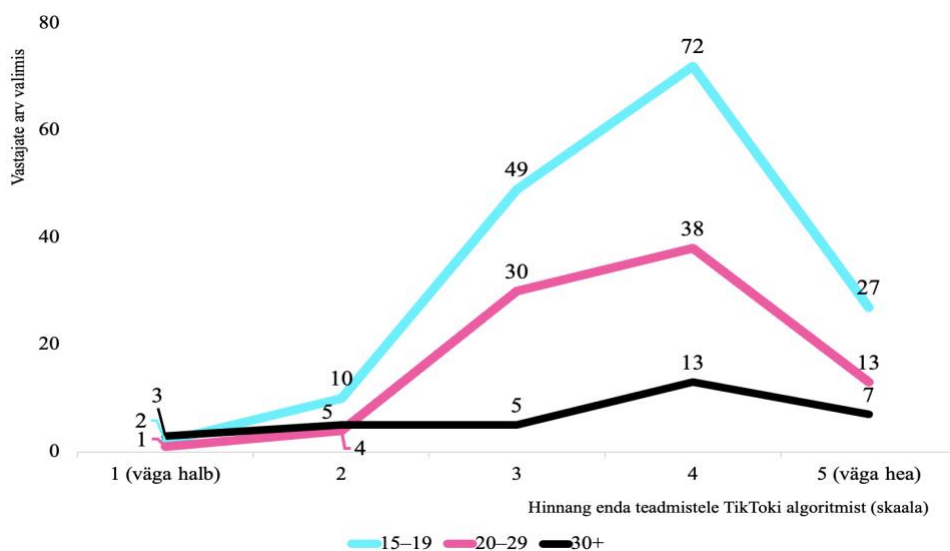
N4: “/.../ Video ei ole enam nii suur tõestus, eriti kui just praegu on loodud juba AI-d, kes saavad videosi väga kõrge kvaliteediga luua, inimese silm ei ole võimalik eristama seda. Ehk siis oma silm ei ole enam kuningas. Sellest videost ei piisa ainult.”

Paralleelselt jagasid ankeetküsitluse täitjad enda hinnanguid sellest, kui oluline on nende jaoks TikTokis leviva sisu usaldusvärsus ja faktipõhisus. Viiepallisel skaalal, kus otspunkt “5” märkis, et sisu usaldusvärsus on vastaja jaoks väga oluline, märkis suurem osa end punkti “4” (N=94) või keskpäika jääva punkti “3” juurde (N=91). Vaadeldes seejuures hinnangut TikTokis leviva sisu usaldusvärsuse tähtsusele vanusegruppides (Joonis 7), selgus, et 15–19-aastaste vastajate seas oli populaarseim variant “3” (35%), 20–29-aastaste seas vastusevariant “4” (41%) ning 30+ vanuserühmad “5” (40%). Keskmiselt jäi aga kõikides vanuserühmades hinnang 3,52–3,79 vahele, mis tähendab, et üldiselt tähtsustavad vanuserühmad sisu usaldusvärsust sarnaselt.

Joonis 7. Vastajate hinnang TikToki leviva sisu faktipõhisuse olulisusele vanuserühmade lõikes (N=279)

Samuti said vastajad hinnata enda teadmisi sellest, kuidas töötab TikTok algoritmi. Siingi oli kasutusel viie-palline skaala, kus otspunkt “1” märkis väga halba, “5” aga väga head arusaama platvormi algoritmi toimemehhanismidest. Suurem osa vastajatest märkis end punkti “4” juurde (N=123) ning vaid kuus vastajat hindasid enda teadmisi väga halvaks. Ka kõikides vanusegruppides jäi populaarseim hinnang enda teadmiste skaalapunktile “4” (Joonis 8), samas vanusegruppide-sisese osakaalu järgi oli enda teadmisi väga heaks hindavaid vastajaid enim 30+ vanuserühmas (21%).

Joonis 8. Hinnang enda teadmistele TikTok algoritmide toimemehhanismidest vanuserühmade lõikes (N=279)

Algoritmide mõjutamisoskustega seotud teadmisi lahati ka intervjuudes. Kõik intervjuueeritavad vanuses 18–22 rääkisid, et nad on oma sotsiaalmeedia algoritme teadlikult mõjutanud, näidates selleks meeldivate videote vastu taotluslikult välja suuremat huvi. Ebameeldiva, -sobiva ja -eetilise sisu eemaldamiseks nii enda kui teiste sotsiaalmeediavoost pidasid intervjuueeritavad optimaalseks raporteerimist. Kasutaja-poolse sisu seiramisega seotud lootus tuli välja umbes poolte intervjuueeritavate arvamusel seoses sellega, mil määral ja kuidas peaksid sotsiaalmeedia platvormid potentsiaalselt ohtlike vandenõuteooriate levimise kontrollimist edendama.

N5: *“Raske on seda määratleda, kui kehtima peab ju samal ajal sõna- ja arvamussvabadus, aga siiski minu meelest võiks kontroll ilmselge valeinfo üle olla suurem, eriti, kui vandenõuteooria uskumine võib ohustada inimese elu.”*

Hinnates seda, kust on valimisse kuulunud noored enda hinnangul oluliste oskuste arendamisel ja teadmiste saamisel tuge saanud, toodi peamiselt välja iseseisvaid õpinguid ja kriitilise mõtlemisega ringkonnas ajaveetmist. Samuti puudutasid mõned intervjuueeritavad silmaringi loomulikkust arenemist seoses vanuse ja keskkonna vahetusega. Üks intervjuueeritav selgitas, kuidas kodukohast suuremasse linna kolides sai ta uue perspektiivi varasemale.

N3: *“Kõige lihtsamini sai see mulle selgeks koroonakriisi ajal, kus paljud kas minuvanused või minu vanemate tuttavad olid tohutult vastu vaktsineerimisele (5G, hakkad une pealt helendama ja mis iganes). Saan täiesti aru, kust see tuli – see on inimeste mugavustsoonist väljas ja tavapärasest elust erinev. Ühekülgse silmaringi puhul ei ole need inimesed inforohkes ühiskonnas nii kriitiliselt, kui peaks olema.”*

Haridussüsteemi tugi jäi vastustes pigem tahaplaanile. Üks intervjuueeritav tõstatas ka kooliõppes tänapäevase ja noorte meediatarbimise reaalsusega kontaktis oleva meediaõpetuse vajakajäämise.

N4: *“Minu arust on väga paljud noored pidanud seda ise just ära õppima, sest jah, meile räägiti midagi, aga mul on tunne, et vanem generatsioon, kes meid õpetas, nad alahindasid interneti võimalusi väga suurel määral.”*

Siiski tõid kaks uuritavat esile just õpetajate panuse nende teekonnas vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisu mõistmisel. Näiteks rääkis üks intervjuueeritav geograafia tunnist, kus ta lamemaa teooriat puudutavaid ja teaduslikku vaatesse kahtlevalt suhtuva alatooniga küsimusi õpetajale esitas, kes omakorda rahulikult ja tasakaalukalt vastuseid andis.

4. JÄRELDUSED JA DISKUSSIOON

Selles peatükis annan kõigepealt vastused töö alguses püstitatud uurimisküsimustele, sidudes andmeanalüüsi tulemusi teoreetiliste ja empiiriliste lähtekohtadega. Seejärel arutlen diskussiooni käigus TikTokis leviva vandenõuteooria kontseptsiooni, tagamaade ja mõjude üle laiemalt. Lõpetan peatüki meetodi kriitika peatüki ning soovituslike uurimissuundade pakkumisega järgnevateks uuringuteks.

4.1 Järeldused

Minu bakalaureusetöö eesmärk oli n-ö linnulennult kaardistada Eesti elanike kogemusel TikTokis levivad vandenõuteooriad ning saada parem arusaam noorte kogemustest ja hinnangutest seoses teemaga. Eelnevalt andsin ülevaate TikTokis nähtud vandenõuteooriatest, analüüsisin platvormi kasutamise põhjuseid ja nende seost vandenõuteooriatel põhinevate videote nägemisega, avasin noorte isiklikke ja kõrvaltvaataja perspektiivist saadud kogemusi ning kirjutasin ka uuringus osalejate hinnangutest seoses teemaga. Püstitasin kolm suuremat uurimisküsimust ja kolm lisaküsimust, millele annan alljärgnevalt vastused.

Millised vandenõuteooriad domineerivad TikTokis uuringus osalenud alates 15-aastaste Eesti kasutajate vastuste põhjal?

Võttes arvesse ankeetküsitluse vastajate kirjeldusi rohkem kui 300 vandenõuteoorial põhinevast TikToki videost, saab öelda, et valimisse kuulunud kasutajad on ühtekokku näinud 18 erinevasse teemagruppi liigituvaid vandenõuteooriaid või nende tõlgendusi (vt Tabel 3). Nende seas on populaarseimad sellised, mis käsitlevad kas valitsuste, eliidi või muude kõrgemate institutsioonide tegevusi inimkonna kontrollimiseks – sarnaseid näiteid loeti valimis üles 41 korral. Viimase puhul saab tõmmata paralleele Grandinetti ja Bruinsma (2022) leiuga, et TikTokis on levinuimad poliitilisel temaatikal põhinevad vandenõuteooriad. Kui üldistada valimilt saadud vastuseid, saab öelda, et platvormil on levikult ligikaudu sama populaarsed erinevat popkultuuriga seotud temaatikat ja ka avaliku elu tegelaste surma ja kloonimist puudutavad vandenõuteooriateks peetud spekulatsioonid või kuulujutud (Morosoli jt, 2022), millest viimane on ühtlasi ka Ballingeri (2014) järgi eraldi temaatiline kategooria. Üldiselt saab nentida, et levinud on nii aktuaalsemate kui ka ajalooliste sündmuste, sh 11. septembri terrorirünnaku USA kaksiktornidele ja Titanicu uppumise üle spekuleerivad vandenõuteooriaid.

Vaadeldes vähem levinud vandenõuteooriate kategooriaid võib märgata, et erinevalt Marwicki jt (2021) uuringust ei ole vähemuste, sh juutide ja transseksuaalide vastu viha õhutavad vandenõuteooriad valimisse kuulunud Eesti TikTok kasutajate näitel kõige enam domineerivate teemade seas. Küll aga nentis üks intervjueritav vähemuste vastu vaenu õhutava sisu jõudmist tema TikTok avalehele USA transseksuaalsuste õigusi puudutava seaduse muudatuse taustal. Samuti võib valminud kaardistuses märgata, et vandenõuteooriate levik sotsiaalmeedias kiireneb kriiside ja muude aktuaalsete sündmuste kontekstis, sarnaselt nagu on väitnud van Prooijen ja Douglas (2017); Houli jt (2021) ning Oliveira jt (2022). Nimelt moodustusid eraldi kategooriad COVID-19 pandeemia, Iisraeli ja Palestiina sõja ning Venemaa sõjaga Ukrainas seostuvad vandenõuteooriad (vt Tabel 3). Nii mõnegi kategooriaga seotud näite kirjelduses, sh ka seoses Venemaa sõjaga Ukrainas tuli välja Grandinetti ja Bruinsma (2022) väide, et TikToki levivad sellised vandenõuteooriatel põhinevad videod, mis inimesi hirmutavad või vihale ajavad. Spetsiifilisemalt koroonapandeemiaga seotud vandenõuteooriate osakaalust valimis võib järeldada, et valimisse kuulunud Eesti TikTok kasutajate kogemustel ei seira platvorm COVID-19 temaatikaga seotud videoid täielikult, nagu tõi välja ka Basch (2021). TikTok-poolse seiramise parandamisega seoses rääkisid intervjueritavad, et platvorm võiks näiteks kasutajate raporteeritud vandenõuteoreetilise sisu eemaldamisega rohkem tegeleda.

Nii intervjuudest kui ankeetküsitlusest selgus, et võrreldes välismaise sisuga on Eestiga seotud või eesti keeles edastatud vandenõuteooriaid TikToki ja üldiselt sotsiaalmeedias vähem kohatud. Ankeetküsitluses veidi üle 50 kohalikku konteksti liigitavas kirjelduses eristus kuus erinevat kategooriat, nende seas valitsuse, popkultuuri, meditsiinisüsteemi, keskkonna ja parvlaev Estonia uppumisega seotud kirjeldused, kuid eraldi ka vandenõuteooriaid jagav sotsiaalmeediakasutaja Ajuloputus (Malts jt, 2023). Samas nähtus TikToki kohatud vandenõuteooriate teemade aktuaalne käsitus avalikus ja/või meedia kõneaines ka Eestiga seotud vandenõuteooriate kirjeldustes ja intervjuudes, kus näiteks valitsuse ja peaminister Kaja Kallasega seoses mainiti eestikeelsele õppele üleminekut kui vene elanikkonna genotsiidi Eestis, meditsiinisüsteemiga seoses tõsteti esile COVID-19 pandeemia. Seoses sellega, et vandenõuteooriates on kuri jõuk juba võimul ja kaheldakse riigi usaldusväarsuses, on tegu sisemiste vandenõuteooriatega, mis Nera jt (2021: 743) järgi võib õhutada inimesi riigisisestele mässudele. Viimasest tulenevalt tasub eriti tähele panna vandenõuteooriate mõjul potentsiaalset rahvusgruppide vaheliste pingete süvenemise potentsiaali, mis eelnevalt mainitud näitest ka ilmneb.

Rääkides intervjuueeritavatega TikTokis kohatud vandenõuteooriatel põhinevate videote olemusest ja edastusviisist, selgus, et olenevalt käsitletavast teemast leidub nii meelelahutuslikus vormis kui ka tõsisel toonil esitatud kas vandenõuteooriaid või konspiratiivse spekulatsioonina kirjeldatavat videosisu. Kui räägiti videotest, milles jagatud narratiivid või kuulujutud puudutasid näiteks pop- ja meemikultuuri või kosmeetikafirmasid, oli esitus uuritavate hinnangul meelelahutuslik ja lõbus, sarnaselt nagu on väitnud ka Barnett (2020). Samas vaadeldes kriise, näiteks COVID-19 pandeemiat või sõjategevust lahkavate vandenõuteooriate kirjeldusi, olid nähtud postituste põhjal toodud näited sedavõrd tõsisemad.

Kuidas erinevad kokkupuuted vandenõuteooriatega TikTokis sotsiodemograafiliste gruppide lõikes?

Suuresti esinesid sotsiodemograafiliste gruppide lõikes sellised kategooriad, mis ka üldises jaotuses enim nähtute sekka kuulusid (vt Tabel 5). Seejuures oli igas sotsiodemograafilises grupis moodustatud koodidest vähemalt ühe lõikes populaarseim kategooria popkultuur, seda näiteks naiste ja nii kõrghariduseta kui kõrgharidusega vastajate seas. Viimast saab seostada sellega, et TikTokis levivad vandenõuteooriad või auditooriumi poolt vandenõuteooriaks liigitatud videod on vastavalt platvormi formaadile kas temaatiliselt või esitusviisilt meelelahutuslikud, mistõttu need ka algoritmide mõjul võimenduda võivad (Barnetti, 2020).

Erinevust oli näha emakeele põhjal moodustatud koodide lõikes, kus eesti emakeelega vastajad tõid enim taaskord esile popkultuuri kategooriasse liigituvad kirjeldused, muukeelsed vastajad aga COVID-19 pandeemiaga seotud käsitlused. COVID-19 pandeemia oli ka lisaks valitsuste ja eliidiga seotud vandenõuteooriatele populaarseim videosisu temaatika 30+ vanuserühmas. Üksiknähtudena esinesid populaarsemate kategooriate seas Kuule maandumisega seotud vandenõuteooriad 20–29-aastaste vastajate seas ning ajaloo, evolutsiooni ja mütoloogia teemalised käsitlused konservatiivse maailmavaatega vastajate seas. Siiski ei olnud minu uuringu tulemusena märgata drastilist erinevust poliitilisel skaalal väärtushinnangute alusel paigutatunud vastajate seas – nii skaala keskele paigutatunud vastajate kui liberaalsete vastajate seas oli populaarseim kategooria peamiselt spekulatsioone sisaldav popkultuur. Kuigi Bleakley (2021) järgi levitatakse vandenõuteooriaid TikTokis mh apoliitiliste inimeste mõjutuseks, selgus minu bakalaureusetöö tulemustest hoopis, et poliitiliselt ebaaktiivsete vastajate seas on populaarseimad popkultuuriga seotud spekulatsioonid, poliitiliselt aktiivsete seas aga valitsuse ja eliidiga seotud vandenõuteooriad.

Eraldi saab välja tuua veel lisaks ka Eestiga seotud või eesti keeles esitatud vandenõuteoreetiliste postituste nägemise valimi seas. Kohalikku konteksti paigutuvate 55 kirjelduse andjatest moodustasid suurema osa 15–19-aastased, naised ja väljaspool Harjumaad elavad vastajad.

Milliste TikToki kasutamise eesmärkide ja põhjustega seoses kirjeldavad uuringus osalejad kokkupuuteid vandenõuteoreetilise sisuga?

Ankeetküsitlusele vastajatest suurem osa on TikTokki üle nelja aasta kasutanud, seejuures nädalate, kuude ja päevade arvestuses oli enim mitu tundi päevas TikTokki kasutajaid. Sarnaselt ka intervjuueeritavad, kes on TikTokki vähemalt kaks aastat kasutanud ja veedab seal suuremas osas iga päev aega. Kuna küsitlusankeedi said lõpuni täita vaid need vastajad, kes nentisid TikTokis vandenõuteoreetilise sisuga kokkupuuteid, saab valimi põhjal järeldada, et TikTokis vandenõuteooriaid näinud kasutajate seas on enamuses platvormi nii aastate kui argipäevase kasutuse lõikes staažikamad kasutajad. Siinjuures on oluline esile tõsta ka Jolley jt (2021) ning Pauli (2023) leide, mille järgi võib sotsiaalmeedias veedetud aeg muuta mh noori sotsiaalmeedia kasutajaid vandenõuteooriate suhtes haavatavamaks. Siiski tuleb silmas pidada, et ankeetküsitluse eesmärk ei olnud uurida, kas vastajad usuvad vandenõuteooriaid, vaid peaasjalikult kokku koguda kasutajate nähtud sisu.

Peamiselt kasutavad uuringus osalejad, seda nii ankeedi kui intervjuude lõikes, TikTokki kas meelelahutuseks, igavuse peletamiseks või argimõtetele ja -muredele lahenduse leidmiseks (vt Joonis 4), mis sarnaneb Islami jt (2020) kirjeldusega sotsiaalmeediast kui hedonistlikust informatsioonisüsteemist. Siinjuures saab paralleele tõmmata ka intervjuudest saadud teadmistega, kus mainiti TikTokis levivate vandenõuteooriate või spekulatsioonide visuaalset atraktiivsust, humoorikust (mh ka meemide kontekstis) ning uute perspektiivide ja meelelahutuse pakkumise aspekti. Viimasel on seos ka ankeetküsitluse vastajate hinnanguga vandenõuteooriate mõjudele, kus 134 vastajat hindasid vandenõuteooriate tarbimist ja loomist meelelahutuslikuks tegevuseks. Seega saab järeldada, et valimisse kuulunud Eesti TikToki kasutajate hinnangutest ja isiklikest kogemustest joonistub välja Morosoli jt (2022) ning de Wildti ja Aupersi (2023) käsitlus vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisu tarbimisest kui meelelahutuslikust igapäevasest tegevusest. Vähem oli aga selliseid vastajaid, kes kasutavad platvormi sisuloomeks, kogukondadesse kuulumiseks või uue informatsiooni otsimiseks, millest viimane on Endersi jt (2023) üks vandenõuteooriate suhtes haavatavuse näitaja.

Intervjuudes toodi ühe eraldiseisva TikToki kasutamise põhjusena välja platvormi kiirelt ja täpselt kureeritud kasutajapõhist algoritmi. Seoses sellega, et ükski intervjueeritav ega ka suurem osa ankeetküsitlusele vastanutest ei olnud ise platvormil vandenõuteooriate kohta informatsiooni otsinud, kirjeldasid intervjueeritavad vandenõuteooriate jõudmist nende TikToki avalehele just algoritmide mõjuga seoses, sarnaselt nagu ka Bhandari ja Bimo (2020). Umbes pooled intervjueeritavad väljendasid negatiivseid hoiakuid algoritmi soovitatava sisu vastu. Näiteks kirjeldasid paar intervjueeritavat enda vaadetele ja arusaamadele vastanduvat, näiteks transfoobse TikToki sisuga kokkupuuteid, mis sarnaneb ka Bleakley (2021) leiule, et TikToki algoritmi mõjul võivad paremäärmuslikke vandenõuteooriaid kohata ka vastanduvate vaadetega kasutajad.

Millisena kirjeldavad 18–22-aastased noored oma isiklikke kogemusi TikTokis ja mujal sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriatega?

Uuringus osalenud noored on vandenõuteooriatega seotud kogemusi saanud nii isiklikust kui kõrvaltvaataja perspektiivist. Intervjuude käigus ilmnis, et kaks noort, kes rääkisid lähemalt enda isiklikust kogemusest vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisu n-õ intensiivse tarbimisperioodiga, jälgisid Youtube'i sisulooja Shane Dawsoni videoid. Üldiselt hindasid intervjueeritavad Youtube'is jälgitud pikas formaadis videoid pigem meelelahutuslikeks, seda nii sisulooja poolt vandenõuteooriate tõele vastavuse katsetamise, kutsuvate visuaalide kui ka põneva verbaalse esitusviisi tõttu. Seetõttu saab siin paralleele tõmmata taaskord de Wildti ja Aupersi (2023) igapäevase vandenõuteoreetilise osaluskuultuuri kontseptsiooniga, kus noored vaatasid meediatarbimise ja fännluse osana ühe kindla sisulooja videoid, välistades näiteks ka soovitusalgoritmi pakutud teiste sisuloojate avaldatud vandenõuteoreetilised videod. Samuti oli olulisel kohal ka vandenõuteooriate meelelahutuslik funktsioon, millega seoses otsisid noored videotest taotlikult huumorit, põnevaid visuaale või huvitavat jutustust, sarnaselt nagu on oma uuringutes kirjeldanud ka van Prooijen (2022) ja Morosoli (2022). Huvi ülalhoidmise põhjusena loetleti ka eakaaslastest koosnevat ringkonda, kellega vandenõuteooriatel põhinevate videote üle diskuteerida, mis ilmestab vandenõuteooriate sotsiaalseid funktsioone nagu kuuluvustunde ja positiivse vastukaja pakkumine (van Prooijen ja van Vugt 2018; Douglas ja Sutton, 2023).

Kolm intervjueeritavat ja üks ankeetküsitluse täitja jagasid kõrvaltvaatajana saadud kogemusi. Kahes kogemuses oli üks peamisi vandenõuteooriate alustalasi COVID-19 pandeemia, teises kahes aga poliitilised protsessid, seda kas seoses riigikogu valimiste või tumepraktikate

harrastamisega seostatud QAnoniga (vt ka ptk 1.2). Kõikides peale ühe kogemuse oli näha supervandenõuteoreetilise maailma (Barkun, 2003) väljajoonistumist, kus usutud vandenõuteooriad olid põimunud ja mõjutasid teineteist, seda näiteks kirjeldades pealtnähtud kogemust kui vandenõuteooriatesse uppumist, mis algas vaktsiiniteooriate uskumisega ja lõppes mh Euroopa Liidu vastaste maailmavalitsejate toetamisega. Siinjuures saab kogemustes välja tuua Peterseni (2022) süvamängu praktiseerimise kontseptsiooni, kus vandenõuteooriate uskujad jagasid vandenõuteooriaid koolikeskkonnas, sh keeldudes maski kandmisest, riskides tõrjutuse ja taunimisega. Samas ühes kogemuses oli näha ka Douglase ja Suttoni (2023) ning Schöpferi jt (2023) kirjeldatud vandenõuteooriate eksistentsiaalset funktsiooni, kus sotsiaalmeedias levivate koroonavaktsiini tõhusust ümberlökkavate vandenõuteooriate uskumine pakkus uuritava tuttavale turvatunnet ja vastuseid küsimustele, mida mujalt polnud võimalik leida.

Muuhulgas tõsteti ka kõrvaltvaataja perspektiivist nähtud kogemustes esile sotsiaalmeedia mõjutused, sh läbi pereliikmete leitud vandenõuteooriad internetilehekülgedel, Facebookis ja ka TikTakis. Ühe intervjuueeritava pealtnähtud kogemuses saab paralleele tõmmata Allingtoni (2021) leiuga, et ajakirjandusliku kontrollita veebimeediast COVID-19 pandemia teemal informatsiooni otsinud inimesed uskusid suurema tõenäosusega ka temaga seostuvaid vandenõuteooriaid.

Milliseks hindavad uuringus osalenud Eesti TikToki kasutajad sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate mõju endale ja teistele kasutajatele?

Suures plaanis jagasid uuritavad enda hinnangut vandenõuteooriate negatiivsetest ja positiivsetest mõjudest, seda nii isiklikest kogemusest lähtuvalt kui hinnates üldiselt sotsiaalmeedias nähtut. Kuna kaks noort rääkisid 15–17-aastaselt vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisu intensiivsemast tarbimisest, nimetas üks intervjuueeritav enda toonase vandenõuteooriate nii-öelda jänesuru piiripealse oleku – ideede vastuvõtlikkuse, mitte alati uskumise – üheks tagamaaks vanusega kaasnevat naiivsust uskuda kõike, millest sotsiaalmeedias räägitakse, sarnaselt nagu on käsitletud noorte haavatavust ka Jolley jt (2021). Sellest tulenevalt, sarnaselt nagu ka mitmes kõrvaltvaatajana saadud kogemuses, hakati kontrollima infot ka alternatiivsetest, ajakirjandusliku kontrollita kogukondadest, mida Schwarzenegger (2021) on käsitletud ka ühe tumepraktikana.

Ankeetküsitluse täitjad hindasid vandenõuteoreetilise sisu peamiseks mõjuks teiste vandenõuteooriate uskuma hakkamist, kogu maailma toimimises kahtlemist ning ka halbade

otsuste langetamist. Seejuures saab paralleelsele tõmmata noorte kõrvaltvaataja perspektiivis saadud kogemustega, kus sarnased tajutavad mõjud esinesid. Intervjueeritavad ja suur osa ankeetküsitluse täitjatest nägi vandenõuteooriate mõjuna ka ühiskonna lõhestumist (vt ka Douglas ja Sutton, 2023), tuues näitena välja COVID-19 pandeemia ja misogüünsete vaadete jõudmise noorte meessoost kasutajateni. Haavatavamaks inimgrupiks peeti Jolley jt (2021) uuringuga sarnaselt noori ja Stasielowicziga (2022) sarnaselt madalamate kognitiivsete võimetega inimesi.

Positiivsetest mõjudest saab noorte kogemusel esile tõsta avarama silmaringi kujunemise ja informatsiooni filtreerimise harjumuse tekkimise. Samuti nimetati juba kogemustega seotud järeldustes mainitud positiivse mõjuna meelelahutust ja uue perspektiivi tekkimist, kus teiste vaatenurkade nägemine ja kuulmine arendab nii empaatiavõimet kui peletab teisalt ka igavust. Ankeetküsitluse täitjad hindasid sarnaselt positiivsena meelelahutuse pakkumist, nagu ka Xiao (2021), vähem aga ühiskonnas olulistele teemadele tähelepanu pööramist, mida on nentitud Rääkka (2019) ning Douglas ja Sutton (2023).

Milliseid meedia-, digi- ja infopädevusi näevad Eesti noored olulistena, et tulla toime sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriatega?

Kõik intervjueeritavad nimetasid vandenõuteooriate äratundmiseks ja nende eristamiseks muust informatsioonist kõige olulisemaks oskuseks kriitilist mõtlemist. Sellest johtuvalt on oluline nentida, et ankeetküsitlusele vastajad tähtsustasid TikTokis leviva sisu usaldusväärsust ja faktipõhisust erinevates vanuserühmades erineval määral: 15–19-aastaste seas oli hinnang usaldusväärsuse olulisusele keskmine, samas kui suurem osa 30+ vanuserühmast peab info usaldusväärsust väga tähtsaks. Samas rääkisid intervjueeritud noored iseseisva faktikontrolli oskuse vajalikkusest ning kaks intervjueeritavat tõstatisid ka tehisintellekti loodud piltide ja videomaterjali äratundmise oskust.

Ankeetküsitluse täitjad hindasid ka enda teadmisi TikToki algoritmi toimetehhanismidest, mis intervjueeritud noorte vaatest ja Silesi jt (2022) uuringu järgi on üks olulisemaid meediapädevusi, et sotsiaalmeedia kasutajad ennast väärast info, sh vandenõuteooriate eest kaitsta saaksid. Kõikides vanuserühmades näitas hinnang keskmisest paremat teadlikkust algoritmide toimimisest. Kõik intervjueeritavad ütlesid, et on algoritme teadlikult mõjutanud, paljud neist ka vandenõuteoreetilise sisu vältimiseks enda TikToki avavoos. Siinjuures tasub paralleelsele tõmmata ka vandenõuteooriatega kokkupuudete ja TikToki kasutamise põhjustest ilmnenu seosega, kus vandenõuteoreetiline sisu jõudis noorteni suuresti soovitude alusel,

seada mitte alati positiivses võtmes. Viimasega seoses on noored häirivana näivat sisu raporteerinud, millest johtuvalt avaldati ootust sotsiaalmeediaplattformidele, et selgelt väärat ja kohati ka ohtlikku raporteeritud sisu eemaldamist tõsisemalt võetaks. Intervjueeritavad käsitlesid ka vajalike oskuste omandamise viise, kus enamusse jäi iseseisev õppimine, sh silmaringi laienemine vanusega ja keskkonnavahetus, kuid üks uuritav markeeris ka haridussüsteemi puudujääke seoses tegelikkusega kontaktis oleva meediaõpetusega.

4.2 Diskussioon

Vandenõuteooriad on pikalt olnud osa poliitilisest ja kultuurilisest diskursusest, kuid sotsiaalmeedias tavapärase pluralistliku eneseväljenduskultuuri ja reaktsioonipõhise ülesehituse mõjul saanud osaks inimeste argipäevast (Halpern jt, 2019), seda muuhulgas globaalselt populaarses TikTakis. Minu bakalaureusetöö tulemustest selgub, et ankeetküsitluse 344 täitjast oli TikTakis vandenõuteooriaid kohanud pea 82%, samuti leidsid mõned intervjueeritavad, et TikTok on platvorm, kus vandenõuteooriad kõige jõudsamalt levivad. Ehkki tulemusi populatsioonile üldistada ei saa, võib valimisse kuulunute põhjal järeldada, et järgnev diskussioon on aktuaalne ka Eestis.

Vandenõuteooriate juurdumine argistesse aruteludesse – olgu see seoses COVID-19 pandeemia, sõdade või teiste kriisidega – ei võrdu ühese arusaamaga sellest, mida defineerida vandenõuteooriana. Sedasi kirjeldati ankeetküsitluse vastustest kohati konspiratiivseid elemente sisaldavate spekulatsioonide, näiteks Lemsalu kokaiiniskandaali (Kärmas, 2023), milles puudub pahalaste ja ohvrite vastandumine, mis vandenõuteooria definitsiooni kohaselt mustvalge maailma tekkimiseks oluline on. Viimast tasub kriitiliselt arvesse võtta TikToki otsingutulemuses nähtava vandenõuteooria temaviite vaatamisarvu tõlgendamisel – tõenäoliselt ei käsitle kaugelki kõik statistikas kajastatud postitused vandenõuteooriaid, vaid ka meelelahutuslikku kõmu või trollimist. Tasub kaaluda, kas ja kuidas TikTakis ja laiemalt sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate kvantiteedile lisaks eristada, kui suurele hulgale neist saab omistada teoreetilistes raamistustes käsitletud mõjusid ühiskonnale ja indiviididele.

Julgen väita, et kui sotsiaalmeedias leviv vandenõuteooria või kuulujutt ei osuta kellelegi ohtu, postitus on esitatud meelt lahutava visuaaliga ja põneva jutustusena, on vandenõuteooriad loomulik osa meediastunud maailmast. Seda näitasid ka intervjueeritud noorte isiklikud kogemused, milles vandenõuteooriate jälgimine oli halbade kavatsusteta meelt lahutav ja sotsiaalsuse funktsiooni (Douglas ja Sutton, 2023) täitev ajaviide.

Samas võttes arvesse kriitilist käsitlust tänapäeva “tõejärgse ajastu” (Harambam jt, 2022) ja viimaste aastatega süvenenud noorte vaimse tervise kriisi mõjudest (Felfe jt, 2023), pean oluliseks liikuda indiviidi tasandilt sotsiaal-kultuurilisele väljale. Eelkõige nooremad generatsioonid, kes veedavad sotsiaalmeedias arvestataval hulgal aega, võivad suure tõenäosusega igapäevaselt kokku puutuda mh meelelahutuslike vandenõuteooriate või muude spekulatsioonidega. Kuivõrd poliitikeemaliste vandenõuteooriate ühe mõjuna on näiteks välja toodud poliitilise aktiivsuse langus (van Prooijen ja Douglas, 2017), saab esitada analüüsipunktina ka n-ö kergemate teemade, näiteks avaliku elu tegelaste skandaalide või kasvõi UFOde olemasolu lahkavate teemade lõikes: millist fooni loob pidevat kõhklust levitavate ja valelikkust väitvate ideede laialdane levik sotsiaalmeedias? Eriti, kui ebausaldusväärse kuvandi loomine inimeste või institutsioonide vastu on hägustatud meelt lahutava ja põneva kattelooriga? On võimalik, et sellised kahtlused ja käsitlused jäävadki pelgalt popkultuuri valdkonda, teisalt leian, et argielu erinevaid aspekte puudutav korduv kahtlustunne võib potentsiaalselt laieneda ka muudesse elusfääridesse ja kujuneda uueks normiks.

Ventsel jt (2023: 327–329) on spekulatsioonide või kummaliste selgituste žanri ühe levitajana välja toonud ajakirjanduse, kus vandenõuteooria sildi lisamine ükskõik millise amoraalse käitumise kajastusele võib väljaandele klikke ja raha tuua. Näen, et Eesti ajakirjanduslikus meedias on vandenõuteooriate või nendena kajastatavate spekulatsioonide levitajad leidnud kohati neutraalse platvormi. Näiteks teooriapeatükis ja tulemustes korduvalt mainitud sotsiaalmeediakonto Ajuloputus eestvedajad võtsid tänavu jaanuaris koha sisse Õhtulehe taskuhäälingus “Eesti Eso” (Kase, 2024), laenates sellega usaldusväärstust uudismeedialt. Sarnaselt on tänavu teleajakirjanduses korduvalt kajastust saanud vaenulikkust õhutavaid ja radikaalseid vandenõuteooriaid levitav Europarlamendi üksikkandidaadiks pürginud Tiit Piik (Alvin, 2024; Mõttus-Leppik, 2024). Ühest küljest võib kajastustes esile tuua kohatise faktikontrolli ja ideede kahtluse alla seadmise. Teisalt on kaheldav, kas suuresti meelt lahutavat või lausa pilkavat formaati järgivad kajastused panevad auditooriumi tervikuna mõistma käsitletavate teemade tõsidust. Pigem näen siin võimalust vandenõuteooriate vastu laiemat huvi äratada, eriti, kui esmapilgul humoorikad klipid saadetest hakkavad kulutulena levima ka sotsiaalmeedias.

Burt-D’Agnillo (2022), Baker (2022) ja teised uurijad on hiljutise koroonapandeemia taustal oma teadustöodes keskendunud sotsiaalmeedia mõjuisikute või sisuloojate rollile kriisiaegse vandenõuteooriatel põhineva kõneaine kujundamisel. Sisuloojate tegevus on üks aspekt, mida

mina enda töös süvitsi ei käsitlenud, kuid siiski selgus intervjuudest korduvalt, et noorte isiklikud kogemused on seotud Youtube'i sisulooja Shane Dawsoniga. Mõtlemapanevad on seejuures intervjuueeritavate kirjeldused põneva, professionaalse töötusega ja kohati hirmutavate videote vaatamisest kui ühest fännikogukonda kuulumise osast. Ühest küljest saab siinkohal analüüsida, kuidas parasotsiaalsed suhted ja kuuluvustunde vajadus võivad tähendada ka pikas formaadis mitut erinevat vandenõuteooriat lahkava video vaatamist kui täiesti tavalist osa igapäevast. Teisalt võib intervjuude põhjal viimane aga pöörduda alternatiivsete vaadete otsimisega mistahes kommunikatsiooniahelas.

Samas peab silmas pidama sotsiaalmeedia sisuloojate võimalusi taotluslikult auditooriumi või enda jälgijaskonnas esindatud spetsiifilisi sotsiodemograafilisi gruppe mõjutada, jagades endale või endale kasulikele kontaktidele mistahes põhjusel optimaalseid sõnumeid. Toon näiteks kaks Eestiga seotud vandenõuteooriate kirjeldusi läbinud sisuloojat või kontot (Joonis 2). Esiteks taaskord Ajuloputus, mille eestvedajad suunasid möödunud aasta lõpus enda postitusi sihilikult noortele naistele, et neile müüa nii-öelda tõe kuulutatavat paketti (Malts jt, 2023). Samuti saab analüüsida Telegrammi peatoimetaja ja nt vaktsiini- ja valitsusevastaseid vandenõuteooriaid jaganud Hando Tõnumaa tegevust (Ruul, 2022), kes on figureerinud ja kiidusõnu pälvinud EKRE poliitikute sotsiaalmeedias. Võib mõelda, kas poliitikute koostöö meedias populaarse vandenõuteoreetikuna identifitseeritud isikuga tuleneb samuti populistliku retoorika seisukohast väärtuslike sõnumite jagamisest.

Peaaegu oluliseks markeerida ka Fabbro ja Gabbi (2024) leidu, et meedia- ja infopädevuste arendamine on tõhus vahend vandenõuteooriate neutraalse või positiivse mõju tagamiseks, sarnaselt nagu potentsiaalselt ohtlike tagajärgedega vandenõuteooriate kahjude vältimiseks. Gümnaasiumi riikliku õppekava järgi õpetatakse keskkooliastmes ühe üldpädevusena digipädevusi (Gümnaasiumi riiklik õppekava, 2023). Minu töö kontekstis saab välja tuua meediakasutuses olulist rolli mängivad soovitusalgoritmid, mille toimemehhanismide tundmine annab oskused sotsiaalmeedias kuvatava kasutajapoolseks seiramiseks (Siles jt, 2022). Tähtis on keskenduda ka kriitilise mõtlemise arendamisele, sealhulgas faktikontrolli oskusele, enda kognitiivsete nihete teadvustamisele ja teabe levitajate võimalike motiivide analüüsisioskusele. Nõustun Masoni jt (2018) väitega, et meedia- ja infopädevused on 21. sajandi üks baasväärtusi demokraatia säilitamisel ja ühiskonnainormide kujundamisel. On oluline, et diskussioonis käsitletud kõhklus ja umbusaldus ei omaks otsustavat rolli mh noorte meediakasutajate mõttemaailmas, sest vastasel juhul võib kriitilisemaks muutuda ühiskonna polariseerumine, mida oleme juba märganud COVID-19 pandeemia ja sõdade kontekstis.

4.3 Meetodi kriitika ja edasised uurimisvõimalused

Bakalaureusetöö käigus kogutud ja analüüsitud andmed on minu hinnangul piisavad, et saada uuringus osalenud Eesti elanike kokkupuudetest lähtuvalt ülevaade TikTokis levivast vandenõuteoreetilise sisust ning seda toetavalt ka sissevaade noorte kasutajate kogemustesse ja hinnangutesse seoses vandenõuteoreetiliste postitustega. Minu töö oluline puudus on see, et suure tõenäosusega ei saanud ma ankeetküsitluse levitamise viiside ja kanalite tõttu kätte selliseid inimesi või inimgrupe, kes TikTokis ja mujal sotsiaalmeedias vandenõuteooriatega isiklike vaatenurkade ja uskumuste tõttu enim kokku puutuvad. Ühtlasi on loodud ülevaade küll ainulaadne ja uudne sissevaade ühel populaarseimal ühismeediaplatformil ringlevatesse videotesse, küll aga aeguvad tulemused võrdlemisi kiirelt – ühest küljest on vandenõuteooriate temaatika sõltuv maailmas aktuaalsetest sündmustest või kriisidest (Buturoiu jt, 2021), teisalt on ka TikToki iseloom kiire, st algoritmide ja pidevalt vahetuvatest trendidest mõjutatud (Bhandari ja Bimo, 2022). Näiteks olid ka mõned ankeetküsitlusele vastajad lisanud konspiratsiooniteooriate kirjeldusele TikToki video lingi, mida vaid kaks päeva pärast ankeedi sulgumist enam avada ei saanud, sest video oli platformilt eemaldatud.

Ankeetküsitlus täitis uuringus osalejate nähtud vandenõuteooriatest ülevaate saamise ja andmise eesmärgi, see tähendab, et sain kokku pea 400 erineva vandenõuteooria või selleks kasutaja poolt liigitatud spekulatsiooni kirjelduse. Siiski ei andnud meetod mulle piisavalt teavet videote iseloomu ja esitusviisi kohta selleks, et neid vandenõuteooriate liigituste järgi analüüsida ja mõista, kas tegemist on meelelahutuse või tõsisema nähtusega. Siin saan töö tugevusena välja tuua ankeetküsitluse andmeid toetanud intervjuud, kus uuritavad enda kokkupuuteid vandenõuteooriatega sotsiaalmeedias avasid.

Suures pildis saan öelda, et nii veebi teel kui silmast-silma läbi viidud suulised intervjuud andsid mulle uurijana tunduvalt rohkem võimalusi uuritavate mõttemaailma ja kogemusi mõista, küsides vajadusel lisaküsimusi ja paludes detailsemaid selgitusi. Küll aga oli ka meiliintervjuu meetodiga sarnane (Murumaa-Mengel, 2020: 715) Facebook Messengeri teel tehtud intervjuu põhjalik ja sisukas, seda suuresti vahetut suhtlust võimaldava platformi ülesehituse tõttu. Meili teel läbi viidud intervjuu jäi pigem lühikeseks, andes siiski vajalikke vastuseid, et mõista uuritava hinnanguid ja arusaamu, kuid seda pealiskaudsemalt. Olenemata sellest leian, et otsus jätkata intervjuud samas suhtluskanalis, kus lõin uuritavaga tema enda jagatud andmete põhjal esimese kontakti, oli ainuõige otsus, tagamaks taaskord võimalikult mugav ja turvaline intervjuueerimiskogemus (Lepik, 2014).

Minu töö tulemuste üldistamisel peab silmas pidama mitut aspekti. Ehkki ankeetküsitlusele vastajaid oli võrdlemisi palju, olid juba eelnevalt mainitud põhjustel ehk levitamiseks kasutatud kanalitest tingitult valimis esindatud pigem naised, liberaalse maailmavaatega, eestikeelsed ja noored vastajad, kelle vastused sõltuvad suuresti nende taustaandmetest johtuvatest valikutest platvormil. Samuti, kuna uuringu eesmärk oli vandenõuteooriaid linnulennult ülevaatlikult koondada, ei ole minu töös kvantitatiivsete andmete süvaanalüüsi, mida tasub täpsuse huvides arvesse võtta näiteks sotsiodemograafiliste gruppide võrdluse üldistamisel.

Intervjuueritavatelt kuulnud kogemuste analüüsis tasub täheldada, et valimisse kuulus vaid seitse noort, kellest kolm liigitusid mugavusvalimi alla ehk olid minule tuttavad. Teema tundlikkuse aspektist (vt ptk 2.3) lähtuvalt ei uurinud ega kajastanud ma töös lähedaste kaudu saadud kogemuste kirjeldustes nende inimeste tuvastamist võimaldavaid andmeid, mis tähendas analüüsist ka ühe vandenõuteooriate uskumise tagamaa ehk nt majandusliku, psühholoogilise vms tausta (vt ptk 1.1.3) kõrvalejäämist. Enda lähenemist saan põhjendada sellega, et tegemist on meedia- ja kommunikatsiooniuuringutest lähtuva käsitlusega, kus minul ei oleks uurijana olnud piisavalt pädevust, et lahata nt psühholoogilisi mõjusid vandenõuteooriate uskumisel. Küll aga peab sellest tulenevalt silmas pidama, et minu töö annab suuremas osas laiemat ülevaadet, mitte süvaanalüüsil põhinevat sissevaadet kogemusi põhjendanud faktoritest ega ka vandenõuteooriate uskumiseni viivast teekonnast.

Minu uuringust selgus suuresti vandenõuteooriate igapäevane tarbimine kui meelelahutuslik tegevus meediakasutaja argipäevas (de Wildt ja Aupers, 2023; Xiao, 2021). Küll aga soovitaksin tulevikus võimalusel – seda põhjalikult eetilisi kaalutlusi silmas pidades – intervjuuerida inimesi, kes uuringu hetkel usuvad selliseid vandenõuteooriaid, mis erinevate teoreetiliste raamistuste kohaselt võivad osutada ohtu nii uskujale kui ühiskonnale üldiselt, näiteks Butteri (2023) ning Ventseli jt (2023) raamistuste järgi. Meedia- ja kommunikatsiooniuuringute vaatest soovitaksin rõhu panna sotsiaalmeedia mõjule selliste vaadete kujunemisel, sh jälgitavate kanalite kättesaadavuse ja tumedate osaluspraktikate esinemise kogemustes, kuid ka vandenõuteooriate kui sotsiaalmeedias kohati kulutulena leviva žanri olemuse (Forberg, 2022). Kui lähtuda aga hoopis noorte kogemustest selgunud vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga toimetulekuks vajalikest pädevustest ja nende omandamise viisidest, oleks huvitav läbi viia näiteks fookusgrupp Eesti haridustöötajatega, kes õpetavad meediaõpetust erinevates haridusasutustes ja kooliastmetes, lahkamaks nende lähenemist vandenõuteooriatele sotsiaalmeedias, sh selleteemaliste eestikeelsete materjalide kättesaadavust, pedagoogide endi kokkupuudet temaga jms.

KOKKUVÕTE

Minu bakalaureusetöö keskendus TikTokis ja mujal sotsiaalmeedias levivatele vandenõuteooriatele ja noorte kogemusele selle teemaga. Minu eesmärk oli leida kasutajate kogemuste põhjal TikTokis ringlevate vandenõuteooriate seas domineerivad teemad, seda ka sotsiodemograafiliste gruppide lõikes. Samuti seadsin eesmärgiks lähtuvalt noorte isiklikest kogemustest mõista nende arusaama vandenõuteooriate mõjust ja vajalikest oskustest sellise sotsiaalmeedias leviva temaatikaga toimetulekuks. Eesmärkide saavutamiseks viisin läbi piiramatu valimiga ankeetküsitluse, millele kogunes 344 vastust ning lisaks intervjuerisin seitset 18–22-aastast noort.

Tulemuste põhjal saab järeldada, et suuremas osas on uuringus osalenud Eesti TikToki kasutajad kohanud platvormil valitsuse, eliidi ja inimeste kontrollimisega seotud vandenõuteooriaid – poliitiliste vandenõuteooriate levikut TikTokis on täheldatud ka teistes uuringutes (Grandinetti ja Bruinsma, 2022; Forberg, 2022). Samas oli peaaegu võrdselt populaarne popkultuuri kategooria, millesse liigitunud spekulatsioonid näiteks “Simpsonite” multifilmide tulevikku nägevate võimete ja kuulsuste eraelu kohta on aga definitsiooni järgi pigem kuulujutu või hüpoteesina kirjeldatavad (Erokhin jt, 2022; Morosoli jt, 2022). Kasutajad on täheldanud palju vandenõuteooriaid maailmas aktuaalsete sündmuste lõikes (Prooijen ja Douglas, 2017; Houli jt, 2021 ja Oliveira jt, (2022), näiteks seoses Venemaa sõjaga Ukrainas, Iisraeli ja Palestiina sõja ning COVID-19 vandenõuteooriatega.

Ehkki Eestiga seotud või eestikeelsete vandenõuteooriate kirjeldusi laekus enam kui poole vähem võrreldes välismaiste näidetega, saab ka kodumaistes käsitlustes kõige sagedamini esineva vandenõuteooriate teemana välja tuua Eesti valitsuse ja riigisisese poliitika. Kui sotsiodemograafiliste gruppide lõikes nähtud vandenõuteooriate temaatikas märkimisväärseid erinevusi ei esinenud, tõid Eestiga seotud näiteid peamiselt esile noorimad naissoost vastajad, kelle esindatus oli ühtlasi ka valimis suurim.

Uuringus osalenutest enamus on TikTokki kasutanud mitu aastat, otsides platvormilt peamiselt igavuse peletamise või mõtete muudelt muredelt eemalesaamise viise. Sarnaselt varasemate uuringutega toodi ankeetküsitluses ja intervjuudes vandenõuteooriate ühe peamise jälgimise põhjusena välja meelelahutus, huumor või uute perspektiivide saamine (vt ka Morosoli jt, 2022; de Wildt ja Aupers, 2023). Intervjuudes mainiti korduvalt spetsiifiliselt TikToki algoritmi reageerimise kiirust ning kuna enamus uuritavatest ei olnud platvormil

vandenõuteooriaid otsinud, seostati just algoritmi kureeritust konspiratsiooniteooriate temaatika ja nägemise sageduse määramisega platvormil (Bhandari ja Bimo, 2020).

Isiklike kogemustena räägiti Youtube'is levivate vandenõuteooriate peamiselt meelelahutuslikel põhjustel jälgimisest põhikooli lõpuklassides, samas kui kõrvaltvaatajana nähtut iseloomustas suuresti erinevate vandenõuteooriate põimumine ja vastastikune mõjutus, teisisõnu supervandenõuteoreetiline maailm (Barkun, 2003). Kogemustes oli näha ka vandenõuteooriate erinevaid funktsioone, näiteks süvamängu kontseptsiooni (Petersen, 2022) siis, kui ühe uuritava lähedane riskis vandenõuteooriaid jagades enda tõrjutusega. Samas saab kogemustes märgata vandenõuteooriate sotsiaalsuse ja eksistentsiaalsusega seotud funktsioone (Douglas ja Sutton, 2023), näiteks ühendas vandenõuteooriatel põhinevate videote jälgimine ja nende üle arutlemine üht uuritavat enda sõpradega, samas leidis ühe uuritava tuttav konspiratsiooniteooriatest segasel ajal kontrolli- ja turvatunnet (Schöpfer jt, 2023).

Vandenõuteooriate mõju nähti nii negatiivse kui positiivse. Isiklike kogemusi jaganud noored avasid positiivsest küljest tunnetust, et nad on ajapikku muutunud kriitilisemaks ja info tööle vastavuses kahtlevamaks. Negatiivsete mõjudena nimetati aga ühiskonna lõhestumist (Douglas ja Sutton, 2023) ja teiste vandenõuteooriate tõenäolisemat uskumist (Douglas jt, 2019). Seejuures nimetas suurem osa uuritavatest vandenõuteooriate äratundmiseks sotsiaalmeedias olulisima pädevusena kriitilist mõtlemist ja iseseisva faktikontrolli oskust. Samuti räägiti intervjuudes algoritmide teadlikust seiramisest näiteks ebameeldivat ja -sobivat sisu raporteerides; teisalt pidasid ankeedile vastanud enda teadlikkust TikToki algoritmist üldistatult keskmiseks.

Minu bakalaureusetöö on Eestis esimene uuring, mis käsitleb vandenõuteooriate levimist TikTakis. Samuti olen koostanud esimese ülevaate Eestit puudutavatest või eestikeelsetest vandenõuteooriatest TikTakis. Vaadeldes ka globaalset teadusmaastikku ei ole minule teadaolevalt TikTakis ringlevate vandenõuteooriate uuringuid palju läbi viidud, seejuures mitte kordagi lähtudes peamiselt kasutajate kogemustest ja tõlgendustest. Võttes aga arvesse andmekogumismeetodi ja valimiga seotud piiranguid, võiks tulevikus keskenduda erinevate vandenõuteooriatel põhinevate tekstide ja postituste süvaanalüüsile, näiteks vandenõuteooriate esitusviisi vaadeldes. Samuti oleks huvitav ja kasulik uurida noori, kes vandenõuteooriaid usuvad ja seda teadvustavad, et saada parem arusaam ka aktuaalsete teemade, trendide ja populaarsete sotsiaalmeediakanalite rollist vandenõuteooriate uskumisel ja jälgimisel sotsiaalmeedias.

SUMMARY

Conspiracy theories on TikTok and other social media platforms: experiences and perceptions of Estonians aged 15 and above

My bachelor's thesis focused on conspiracy theories circulating on TikTok and other social media platforms. Specifically, the aim of my thesis was to thematically map and get an overview of conspiracy theories circulating on TikTok based on the experiences of Estonian users who participated in the study, as well as analyse the most popular conspiracy theory categories based on participants' background data. Additionally, I aimed to understand young people's perceptions of the impact of the spread of conspiracy theories on social media and the necessary skills to understand and cope with such content based on their personal experiences. To achieve these objectives, I conducted an unrestricted sample survey, which received 344 responses, and interviewed seven young people aged 18–22.

Based on the results, it can be concluded that the majority of Estonian TikTok users who participated in the study have encountered conspiracy theories related to government, elite, and people control on the platform – the spread of political conspiracy theories has also been observed on TikTok in other studies (Grandinetti and Bruinsma, 2022). However, an almost equally popular category was related to popular culture, where the examples such as "The Simpsons" cartoons being able to predict the future and speculation about celebrities' private lives are rather defined as gossip or hypotheses (Erokhin et al., 2022; Morosoli et al., 2022). Also notable are conspiracy theories related to current events (Prooijen and Douglas, 2017; Houli et al., 2021; Oliveira et al., 2022), manifested by Russia's full-scale war in Ukraine, the Israeli-Palestinian conflict, and the formation of COVID-19 conspiracy theories categories.

Although descriptions of conspiracy theories related to Estonia or in Estonian received more than half less compared to foreign examples, the most frequently mentioned category in domestic themes was Estonia's government and politics, but more than ten times, the social media account Ajuloputus was also highlighted (Malts et al., 2023). While there were no significant differences in the themes of conspiracy theories observed among socio-demographic groups, examples related to Estonia were mainly highlighted by the youngest and female respondents.

The majority of the participants in the study have been using TikTok for several years and mainly seek entertainment and ways to cure boredom or escape from life's worries on the

platform. Additionally, both survey responses and interviews highlighted entertainment or gaining new perspectives as one of the main reasons for consuming conspiracy theories (see also Morosoli et al., 2022; de Wildt and Aupers, 2023). However, in interviews, there was repeated mention of the speed of TikTok's recommendation algorithm response, and since none of the interviewees had actively searched for conspiracy theories on the platform, the algorithm's curation was also associated with seeing conspiracy theories on the platform (see also Bhandari and Bimo, 2020).

Personal experiences included following conspiracy theories on YouTube mainly for entertainment purposes in the final grades of elementary school. As observers, the interviewees characterized the intertwining and mutual influence of various conspiracy theories, creating a "super-conspiracy" world (Barkun, 2003). Experiences also revealed different functions of conspiracy theories, such as the concept of deep play (Petersen, 2022), when a participant's relative risked rejection by sharing conspiracy theories. Additionally, the social and existential functions of conspiracy theories were noted (Douglas and Sutton, 2023). For example, one participant found a sense of control and security in conspiracy theories during turbulent times (Schöpfer et al., 2023).

The impact of conspiracy theories was seen as both negative and positive. On the positive side, young people reported becoming more critical and skeptical of information over time. Negative impacts included societal division (Douglas and Sutton, 2023) and increased likelihood of believing in other conspiracy theories (Douglas et al., 2019). Most participants emphasized critical thinking and independent fact-checking as essential skills for recognizing conspiracy theories on social media. Interviews also mentioned conscious monitoring of algorithms, such as reporting inappropriate content, although survey respondents rated their awareness of the TikTok algorithm as generally average.

My bachelor's thesis is the first in Estonia to study the spread of conspiracy theories on TikTok. Additionally, during my bachelor's thesis, I compiled the first unique overview of conspiracy theories related to Estonia or in Estonian on TikTok. Considering the global research landscape, based on my findings, there have not been many studies conducted on conspiracy theories circulating on TikTok, especially not largely based on users' experiences and interpretations. Furthermore, deep interviews have not been used before to explore young people's personal experiences or consumption reasons related to conspiracy theories. However, given the limitations of my bachelor's thesis regarding data collection methods and sampling, future

research could focus on in-depth analysis of various texts and posts based on conspiracy theories, for example, examining the presentation of conspiracy theories and more. It would also be interesting and useful to study young people who believe in conspiracy theories during the study period to gain a better understanding of the role of current topics, trends, and popular social media channels in believing and consuming conspiracy theories.

KASUTATUD KIRJANDUS

Albertson, B. ja Guiler, K. (2020). Conspiracy theories, election rigging, and support for democratic norms. *Research & Politics*, 7(3). <https://doi.org/10.1177/2053168020959859>

Allington D., Duffy B., Wessely S., Dhavan N. ja Rubin J. (2021). Health-protective behaviour, social media usage and conspiracy belief during the COVID-19 public health emergency. *Psychological Medicine*, 51(10), 1763–1769. <https://doi.org/10.1017/S0033291721000593>

Alvin, J. (2024). Radikaalsete vaadetega mees tahab europarlamenti pääseda: alustasin poliitikaga kommentaariumites! *TV3.ee*, 26. märts. Kasutatud 15.05.2024, <https://www.tv3.ee/3-portaal/tele-ja-kino/margatud-eestis/radikaalsete-vaadetega-mees-tahab-europarlamenti-paaseda-alustasin-poliitikaga-kommentaariumites/>

Andrade, C. (2020). The limitations of online surveys. *Indian journal of psychological medicine*, 42(6), 575–576. <https://doi.org/10.1177/0253717620957496>

Baker, S. A. (2022). Alt. Health Influencers: how wellness culture and web culture have been weaponised to promote conspiracy theories and far-right extremism during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Cultural Studies*, 25(1), 3–24. <https://doi.org/10.1177/13675494211062623>

Ballinger, D. (2014). ‘Live fast, die young and leave a good-looking conspiracy’: Celebrity death conspiracies. *Australasian Journal of Popular Culture*, 3(2), 173–189. https://doi.org/10.1386/ajpc.3.2.173_1

Barkun, M. (2003). *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.

Barkun, M. (2015). Conspiracy theories as stigmatized knowledge. *Diogenes*, 62(3-4), 114–120. <https://doi.org/10.1177/0392192116669288>

Barnett, S. (2020). Why Teens Are Falling for TikTok Conspiracy Theories. *Wired*, 19. september. Kasutatud 12.12.2023, <https://www.wired.com/story/teens-tiktok-conspiracy-theories/>

Bartlett, J. ja Miller, C. (2010). *The Power of Unreason Conspiracy Theories, Extremism and Counter-Terrorism*. London: Demos.

Basch, C. H., Meleo-Erwin, Z., Fera, J., Jaime, C. ja Basch, C. E. (2021). A global pandemic in the time of viral memes: COVID-19 vaccine misinformation and disinformation on TikTok. *Human vaccines & immunotherapeutics*, 17(8), 2373–2377. <https://doi.org/10.1080/21645515.2021.1894896>

Bazen, L. (2022). *Fighting Conspiracy Theories on TikTok*. Green European Foundation. Kasutatud 13.12.2023, https://gef.eu/wp-content/uploads/2022/07/TikTok-toolkit_final-1.pdf

Beilmann, M. (2020). Küsitlusuuringud. *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 01.12.2023, <https://samm.ut.ee/kusitlusuuringud>

Bensley, D. A., Lilienfeld, S. O., Rowan, K. A., Masciocchi, C. M. ja Grain, F. (2020). The generality of belief in unsubstantiated claims. *Applied Cognitive Psychology*, 34(1), 16–28. <https://doi.org/10.1002/acp.3581>

- Bhandari, A. ja Bimo, S. (2022). Why's Everyone on TikTok Now? The Algorithmized Self and the Future of Self-Making on Social Media. *Social Media + Society*, 8(1). <https://doi.org/10.1177/20563051221086241>
- Biddlestone, M., Green, R. ja Douglas, K. M. (2020). Cultural orientation, power, belief in conspiracy theories, and intentions to reduce the spread of COVID-19. *British Journal of Social Psychology*, 59(3), 663-673. <https://doi.org/10.1111/bjso.12397>
- Biffignandi, S. ja Bethlehem, J. (2021). *Handbook of web surveys*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Bleakley, P. (2023). Panic, pizza and mainstreaming the alt-right: A social media analysis of Pizzagate and the rise of the QAnon conspiracy. *Current Sociology*, 71(3), 509–525. <https://doi.org/10.1177/00113921211034896>
- Bogel-Burroughs, N. (2021). At least 56 police officers were hurt during the chaos at the Capitol, the D.C. police chief says. *The New York Times*, 7. jaanuar. Kasutatud 30.12.2023, <https://www.nytimes.com/live/2021/01/07/us/capitol-building-trump/at-least-56-police-officers-were-hurt-during-the-chaos-at-the-capitol-the-dc-police-chief-says?smid=url-share>
- Braun, V. ja Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Buelens, B., Burger, J. ja van den Brakel, J. A. (2018). Comparing inference methods for non-probability samples. *International Statistical Review*, 86(2), 322–343. <https://doi.org/10.1111/insr.12253>
- Burt-D'Agnillo, M. (2022). Pro-Metabolic Brownies and Anti-Vaccine Rhetoric: COVID-19 Conspiracy Theories, Wellness Influencers, and Misinformation on Instagram. *The IJournal: Student Journal of the Faculty of Information* 7(2), 12–17. doi:<https://doi.org/10.33137/ijournal.v7i2.38609>
- Butter, M. (2020). *The Nature of Conspiracy Theories*. Great Britain: Fakenham Prepress Solutions.
- Butter, M. ja Knight, P. (2019). *The history of conspiracy theory research: A review and commentary*. New York: Oxford University Press
- Butter, M. ja Knight, P. (2020). *Routledge handbook of conspiracy theories*. London ja New York: Routledge.
- Buturoiu, R., Udrea, G., Oprea, D. A. ja Corbu, N. (2021). Who believes in conspiracy theories about the COVID-19 pandemic in Romania? An analysis of conspiracy theories believers' profiles. *Societies*, 11(4), 138. <https://doi.org/10.3390/soc11040138>
- Byrne, D. (2022). A worked example of Braun and Clarke's approach to reflexive thematic analysis. *Qual Quant*, 56, 1391–1412. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01182-y>
- Callegaro, M., Manfreda, K. L. ja Vehovar, V. (2015). *Web survey methodology*. London ja Ljubljana: Sage.

- Cinelli, M., Etta, G., Avalle, M., Quattrociocchi, A., Di Marco, N., Valensise, C., Gelazzi, A. ja Quattrociocchi, W. (2022). Conspiracy theories and social media platforms. *Current Opinion in Psychology*, 47. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101407>
- Coady, D. (2023). Conspiracy theory as heresy. *Educational Philosophy and Theory*, 55(7), 756–759. doi:<https://doi.org/10.1080/00131857.2021.1917364>
- Connolly, J. M., Uscinski, J. E., Klofstad, C. A. ja West, J. P. (2019). Communicating to the public in the era of conspiracy theory. *Public Integrity*, 21(5), 469–476. <https://doi.org/10.1080/10999922.2019.1603045>
- Cookson, D., Jolley, D., Dempsey, R. C. ja Povey, R. (2021). “If they believe, then so shall I”: Perceived beliefs of the in-group predict conspiracy theory belief. *Group Processes & Intergroup Relations*, 24(5), 759–782. <https://doi.org/10.1177/1368430221993907>
- Cotter, K., DeCook, J. R., Kanthawala, S. ja Foyle, K. (2022). In FYP we trust: the divine force of algorithmic conspiratoriality. *International Journal of Communication*, 16, 1–23.
- De Wildt, L. ja Aupers, S. (2023). Participatory conspiracy culture: Believing, doubting and playing with conspiracy theories on Reddit. *Convergence*. <https://doi.org/10.1177/13548565231178914>
- De Zeeuw, D. ja Gekker, A. (2023). A God-Tier LARP? QAnon as Conspiracy Fictioning. *Social Media + Society*, 9(1). <https://doi.org/10.1177/20563051231157300>
- Del Vicario, M., Bessi, A., Zollo, F., Petroni, F., Scala, A., Caldarelli, G., Stanley, H. E. ja Quattrociocchi, W. (2016). The spreading of misinformation online. *Proceedings of the national academy of Sciences*, 113(3), 554–559. <https://doi.org/10.1073/pnas.1517441113>
- Douglas, K. M. ja Sutton, R. M. (2023). What Are Conspiracy Theories? A Definitional Approach to Their Correlates, Consequences, and Communication. *Annual Review of Psychology*, 74. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-032420-031329>
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S. ja Deravi, F. (2019). Understanding conspiracy theories. *Political psychology*, 40, 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>
- Dow, B. J., Johnson, A. L., Wang, C. S., Whitson, J. ja Menon, T. (2021). The COVID-19 pandemic and the search for structure: Social media and conspiracy theories. *Social and Personality Psychology Compass*, 15(9). <https://doi.org/10.1111/spc3.12636>
- Drabble, L., Trocki, K. F., Salcedo, B., Walker, P. C. ja Korcha, R. A. (2016). Conducting qualitative interviews by telephone: Lessons learned from a study of alcohol use among sexual minority and heterosexual women. *Qualitative Social Work*, 15(1), 118–133. doi: [10.1177/1473325015585613](https://doi.org/10.1177/1473325015585613)
- Dyrendal, A., Kennair, L. E. O. ja Bendixen, M. (2021). Predictors of belief in conspiracy theory: The role of individual differences in schizotypal traits, paranormal beliefs, social dominance orientation, right wing authoritarianism and conspiracy mentality. *Personality and Individual Differences*, 173. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110645>
- Enders, A. M., Uscinski, J. E., Seelig, M. I., Klofstad, C. A., Wuchty, S., Funchion, J. R., Murthi, M. N., Premaratne, K. ja Stoler, J. (2023). The Relationship Between Social Media

Use and Beliefs in Conspiracy Theories and Misinformation. *Political Behavior*, 45, 781–804. <https://doi.org/10.1007/s11109-021-09734-6>

Erokhin, D., Yosipof, A. ja Komendantova, N. (2022). COVID-19 conspiracy theories discussion on Twitter. *Social media+society*, 8(4). doi:<https://doi.org/10.1177/20563051221126051>

Fabbro, F. ja Gabbi, E. (2024). Addressing conspiracy theories through Media and Data Literacy Education. An exploratory case study. *Journal of Media Literacy Education*, 16(1), 19–36. doi:<https://doi.org/10.23860/JMLE-2024-16-1-2>

Felfe, C., Saurer, J., Schneider, P., Vornberger, J., Erhart, M., Kaman, A. ja Ravens-Sieberer, U. (2023). The youth mental health crisis: Quasi-experimental evidence on the role of school closures. *Science Advances*, 9(33). doi:[10.1126/sciadv.adh4030](https://doi.org/10.1126/sciadv.adh4030)

Forberg, P. L. (2022). From the fringe to the fore: an algorithmic ethnography of the far-right conspiracy theory group QAnon. *Journal of Contemporary Ethnography*, 51(3), 291–317. <https://doi.org/10.1177/08912416211040560>

Goreis, A. ja Voracek, M. (2019). A systematic review and meta-analysis of psychological research on conspiracy beliefs: Field characteristics, measurement instruments, and associations with personality traits. *Frontiers in psychology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00205>

Grandinetti, J. ja Bruinsma, J. (2023). The affective algorithms of conspiracy TikTok. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 67(3), 274–293. <https://doi.org/10.1080/08838151.2022.2140806>

Grusauskaite, K., Harambam, J. ja Aupers, S. (2022). Picturing Opaque Power: How Conspiracy Theorists Construct Oppositional Videos on YouTube. *Social Media + Society*, 8(2). <https://doi.org/10.1177/20563051221089568>

Gruzd, A., Haythornthwaite, C., Paulin, D., Gilbert, S. ja del Valle, M. E. (2018). Uses and Gratifications factors for social media use in teaching: Instructors' perspectives. *New Media & Society*, 20(2), 475–494. <https://doi.org/10.1177/1461444816662933>

Hall, S. (1999). Encoding, decoding. S. During (toim), *The Cultural Studies Reader* (lk 507–517). New York: Routledge.

Halpern, D., Valenzuela, S., Katz, J. ja Miranda, J. P. (2019). From belief in conspiracy theories to trust in others: Which factors influence exposure, believing and sharing fake news. *Social Computing and Social Media. Design, Human Behavior and Analytics: 11th International Conference Proceedings, Part I 21*, 217–232. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-030-21902-4_16

Harambam, J., Grusauskaite, K. ja de Wildt, L. (2022). Poly-truth, or the limits of pluralism: Popular debates on conspiracy theories in a post-truth era. *Public Understanding of Science*, 31(6), 784–798. doi:<https://doi.org/10.1177/09636625221092145>

Haslop, C., Ringrose, J., Cambazoglu, I., ja Milne, B. (2024). Mainstreaming the Manosphere's Misogyny Through Affective Homosocial Currencies: Exploring How Teen Boys Navigate the Andrew Tate Effect. *Social Media+ Society*, 10(1). <https://doi.org/10.1177/20563051241228811>

Hawkins, J. E. (2018). The practical utility and suitability of email interviews in qualitative research. *The Qualitative Report*, 23(2), 493-501. https://digitalcommons.odu.edu/nursing_fac_pubs/24

Henley, J. (2021). Pandemic leaves Europeans more likely to believe conspiracy theories – study. *The Guardian*, 22. veebruar. Kasutatud 01.11.2023, <https://www.theguardian.com/world/2021/feb/22/covid-pandemic-leaves-europeans-more-likely-to-believe-conspiracy-theories-study>

Holpuch, A. (2023). TikTok Introduces Text-Only Posts. *The New York Times*, 25. juuli. Kasutatud 20.11.2023, <https://www.nytimes.com/2023/07/25/technology/tiktok-text-posts.html>

Holt, J. ja Cooper, L. (2024). *Conspiracy theories matter, but not all are meaningful: A guide for analyzing risks to audiences*. Institute for Strategic Dialogue. Kasutatud 10.05.2024, https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/conspiracy-theories-matter-but-not-all-are-meaningful-a-guide-for-analyzing-risks-to-audiences/

Hornsey, M. J., Bierwiazzonek, K., Sassenberg, K. ja Douglas, K. M. (2023). Individual, intergroup and nation-level influences on belief in conspiracy theories. *Nature Reviews Psychology*, 2(2), 85–97. <https://doi.org/10.1038/s44159-022-00133-0>

Houli, D., Radford, M. L. ja Singh, V. K. (2021). “COVID19 is_”: The Perpetuation of Coronavirus Conspiracy Theories via Google Autocomplete. *Proceedings of the Association for Information Science and Technology*, 58(1), 218–229. <https://doi.org/10.1002/pra2.45>

Hsieh H.-F. ja Shannon S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277–1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>

Huang, K. (2022). For Gen Z, TikTok Is the New Search Engine. *The New York Times*, 17. september. Kasutatud 23.11.2023, <https://www.nytimes.com/2022/09/16/technology/gen-z-tiktok-search-engine.html>

Imhoff, R. ja Bruder, M. (2014). Speaking (Un-)Truth to Power: Conspiracy Mentality as A Generalised Political Attitude. *European Journal of Personality*, 28(1), 25–43. <https://doi.org/10.1002/per.1930>

Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., António, J. H., Babinska, M., Bangerter, A., ... ja Van Prooijen, J. W. (2022). Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries. *Nature human behaviour*, 6(3), 392–403. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01258-7>

Islam, A. N., Laato, S., Talukder, S. ja Sutinen, E. (2020). Misinformation sharing and social media fatigue during COVID-19: An affordance and cognitive load perspective. *Technological forecasting and social change*, 159. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120201>

Jiang, X., Su, M.-H., Hwang, J., Lian, R., Brauer, M., Kim, S. ja Shah, D. (2021). Polarization Over Vaccination: Ideological Differences in Twitter Expression About COVID-19 Vaccine Favorability and Specific Hesitancy Concerns. *Social Media + Society*, 7(3). <https://doi.org/10.1177/20563051211048413>

Jolley, D., Douglas, K. M., Skipper, Y., Thomas, E. ja Cookson, D. (2021). Measuring adolescents’ beliefs in conspiracy theories: Development and validation of the Adolescent

Conspiracy Beliefs Questionnaire (ACBQ). *British Journal of Developmental Psychology*, 39(3), 499–520. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12368>

Kase, T. (2024). „EESTI ESO“ | Kraanivesi on mürgine, veganitel puudub huumorimeel ja enamik inimesi ei mõtle oma peaga! Tüdrukud ajuloputajad avavad su kolmanda silma. *Õhtuleht*, 16. jaanuar. Kasutatud 10.05.2024, <https://www.oh tuleht.ee/elu/1099478/eesti-eso-kraanivesi-on-murgine-veganitel-puudub-huumorimeel-ja-enamik-inimesi-ei-motle-oma-peaga-tudrukud-ajuloputajad-avavad-su-kolmanda-silma>

Kalmus, V., Masso, A. ja Linno, M. (2015). Kvalitatiivne sisanalüüs. *Sotsiaalsete analüüsiste meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 07.12.2023, <https://samm.ut.ee/kvalitatiivne-sisuanalyys>

Katz, E., Blumler, J. G. ja Gurevitch, M. (1973). Uses and gratifications research. *The public opinion quarterly*, 37(4), 509–523. Kasutatud 12.12.2023, <http://www.jstor.org/stable/2747854>.

Klug, D., Qin, Y., Evans, M. ja Kaufman, G. (2021). Trick and please. A mixed-method study on user assumptions about the TikTok algorithm. *In Proceedings of the 13th ACM Web Science Conference 2021*, 84–92. <https://doi.org/10.1145/3447535.3462512>

Knight, P. (2013). *Conspiracy culture: from Kennedy to the X Files*. Routledge.

Kodusaar, R. (2022). *Uskumuste kujunemine vandenõuteooriatesse: „ahhaa“ moment*. Uurimistöo. Tartu Ülikool, psühholoogia õppekava.

Koetsier, J. (2023). 10 Most Downloaded Apps Of 2022: Facebook Down, Spotify Up, TikTok Stable, CapCut Keeps Growing. *Forbes*, 4. jaanuar. Kasutatud 23.11.2023, <https://www.forbes.com/sites/johnkoetsier/2023/01/04/top-10-most-downloaded-apps-of-2022-facebook-down-spotify-up-tiktok-stable-capcut-keeps-growing/?sh=301f20b921cc>

Kou, Y., Gui, X., Chen, Y., ja Pine, K. (2017). Conspiracy talk on social media: collective sensemaking during a public health crisis. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 1, 1–21. doi:<https://doi.org/10.1145/3134696>

Kõuts-Klemm, R. ja Seppel, K. (2018). *Juhatus meedia ja kommunikatsiooni teooriatesse*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kärmas, M. (2024). Liis Lemsalu: ma ei ole narkootikumete tarvitanud. *ERR*, 17. jaanuar. Kasutatud 30.03.2024, <https://menu.err.ee/1609224771/liis-lemsalu-ma-ei-ole-narkootikumete-tarvitanud>

Lagerspetz, M. (2017). *Ühiskonna uurimise meetodid*. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Laherand, M.-L. (2008). *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: OÜ Infotrükk.

Lamm, A. J. ja Lamm, K. W. (2019). Using non-probability sampling methods in agricultural and extension education research. *Journal of International Agricultural and Extension Education*, 26(1), 52–59. <https://doi.org/10.5191/jiaee.2019.26105>

Lee, S. K., Sun, J., Jang, S. ja Connelly, S. (2022). Misinformation of COVID-19 vaccines and vaccine hesitancy. *Scientific reports*, 12(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-022-17430-6>

Lepik, K., Harro-Loit, H., Kello, K., Linno, M., Selg, M. ja Strömpl, J. (2014). Intervjuu. *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 08.12.2023, <https://samm.ut.ee/intervjuu>

Levy, G. ja Razin, R. (2019). Echo chambers and their effects on economic and political outcomes. *Annual Review of Economics*, 11, 303–328. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080218-030343>

Lewandowsky, S. ja Cook, J. (2020). *The Conspiracy Theory Handbook*. Center for Climate Change Communication, George Mason University.

Lim, M. (2022). #Coronaconspiracy: Algorithms, Users, and Conspiracy Theories in Social Media. *M/C Journal*, 25(1). Kasutatud 22.11.2023, <https://journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/view/2877>

Linderoth, J. ja Mortensen, T. E. (2015). Dark Play: The Aesthetics of Controversial Playfulness. T. E. Mortensen, J. Linderoth ja A. M. L. Brown (toim), *The Dark Side of Game Play* (lk 3–13). London and New York: Routledge.

Lindsay, K. (2023). TechScape: TikTok took over social media with its uncanny algorithm – but at what cost? *The Guardian*, 12. september. Kasutatud 13.11.2023, <https://www.theguardian.com/technology/2023/sep/12/techscape-tiktok-algorithm-social-media-war-facebook-instagram-youtube>

Literat, I. ja Kligler-Vilenchik, N. (2023). TikTok as a Key Platform for Youth Political Expression: Reflecting on the Opportunities and Stakes Involved. *Social Media + Society*, 9(1). <https://doi.org/10.1177/20563051231157595>

Little, O. (2021). Seemingly harmless conspiracy theory accounts on TikTok are pushing far-right propaganda – and TikTok is prompting users to follow them. *Media Matters for America*, 4. veebruar. Kasutatud 16.12.2023, <https://www.mediamatters.org/tiktok/seemingly-harmless-conspiracy-theory-accounts-tiktok-are-pushing-far-right-propaganda-and>

Little, O. ja Richards, A. (2021). TikTok’s algorithm leads users from transphobic videos to far-right rabbit holes. *Media Matters for America*, 10. mai. Kasutatud 16.12.2023, <https://www.mediamatters.org/tiktok/tiktoks-algorithm-leads-users-transphobic-videos-far-right-rabbit-holes>

Lotman, H. (2023). “Pealtnägija” vaatas sisse Facebooki rolli igapäevaelus. *ERR*, 20. detsember. Kasutatud 22.12.2023, <https://www.err.ee/1609201189/pealtnagija-vaatas-sisse-facebooki-rolli-igapaeaelus>

Madisson, M.L. ja Ventsel, A. (2021). *Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach*. London and New York: Routledge.

Malts, K., Vunš, M., Pere, B., Kelk, O. ja Käänik, J. (2023). Valeinfoga rikkaks? Värske liikumine sotsiaalmeedias viib inimesed 50 euro eest jäneseurgu. *Eesti Ekspress*, 6. detsember. Kasutatud 10.12.2023, <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/120252765/valeinfoga-rikkaks-varske-liikumine-sotsiaalmeedias-viib-inimesed-50-euro-eest-janeseurgu>

Marchlewska, M., Green, R., Cichocka, A., Molenda, Z. ja Douglas, K. M. (2022). From bad to worse: Avoidance coping with stress increases conspiracy beliefs. *British Journal of Social Psychology*, 61(2), 532–549. doi:<https://doi.org/10.1111/bjso.12494>

Marques, M. D., Hill, S. R., Clarke, E. J., Williams, M. N., Ling, M., Kerr, J. R., Douglas, K. M., Cichocka, A. ja Sibley, C. G. (2022). Democracy and belief in conspiracy theories in New Zealand. *Australian journal of political science*, 57(3), 264–279. <https://doi.org/10.1080/10361146.2022.2122773>

Martin, K. (2022). *COVID-19 vaktsiinide vandenõuteooriate narratiivne konstrueerimine Eesti sotsiaalmeedias*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni õppekava.

Marwick, A. E., Losh, E., Schlüter, M., Markham, A. ja Phipps, E. B. (2022). FEMINIST APPROACHES TO DISINFORMATION STUDIES. *AoIR Selected Papers of Internet Research*. <https://doi.org/10.5210/spir.v2022i0.12961>

Mason, L. E., Krutka, D. ja Stoddard, J. (2018). Media literacy, democracy, and the challenge of fake news. *Journal of Media Literacy Education*, 10(2), 1–10. doi:<https://doi.org/10.23860/JMLE-2018-10-2-1>

Milmo, D. ja Hern, A. (2023). TikTok: why the app with 1bn users faces a fight for its existence. *The Guardian*, 31. märts. Kasutatud 13.12.2023, <https://www.theguardian.com/technology/2023/mar/31/tiktok-why-the-app-with-1bn-users-faces-a-fight-for-its-existence>

Min, S. J. (2021). Who Believes in Conspiracy Theories? Network Diversity, Political Discussion, and Conservative Conspiracy Theories on Social Media. *American Politics Research*, 49(5), 415–427. <https://doi.org/10.1177/1532673X211013526>

Montag, C., Yang, H. ja Elhai, J. D. (2021). On the psychology of TikTok use: A first glimpse from empirical findings. *Frontiers in public health*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.641673>

Morosoli, S., Van Aelst, P. ja van Erkel, P. (2022). To Convince, to Provoke or to Entertain? A Study on Individual Motivations behind Engaging with Conspiracy Theories Online. *Convergence*, 28(4), 1030–1059. <https://doi.org/10.1177/13548565221105792>

Mortimer, K. (2017). Understanding conspiracy online: Social media and the spread of suspicious thinking. *Dalhousie Journal of Interdisciplinary Management*, 13. Kasutatud 02.05.2024, <https://ojs.library.dal.ca/djim/article/view/6928>

Murumaa-Mengel, M. (2020). Veebiintervjuud, projektiivtehnikad ja loovuurimismeetodid. T. Masso, K. Tiidenberg ja A. Siibak (toim), *Kuidas mõista andmestunud maailma? Metodoloogiline teejuht* (lk 706–738). Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

Mõttus-Leppik, E. (2024). TÄISTUND } Active Clubi üks loojatest: nad tahavad teha natsimaailma. *Postimees*, 16. aprill. Kasutatud 11.05.2024, <https://www.postimees.ee/8001865/taistund-active-clubi-uks-loojatest-nad-tahavad-teha-natsimaailma>

Männiste, A. (2019). *Eesti täiskasvanute kokkupuuted pornograafiaga ja pornograafia tarbimispädevused*. Magistritöö. Tartu Ülikool, kommunikatsioonijuhtimise õppekava.

Märtin, L. (2012). *Internetiküsitlus Eesti Rahvusringhäälingu auditooriumiuuringu näitel: metodoloogiline analüüs*. Magistritöö. Tartu Ülikool, ajakirjanduse ja kommunikatsiooni õppekava.

- Nera, K., Wagner-Egger, P., Bertin, P., Douglas, K. M. ja Klein, O. (2021). A power-challenging theory of society, or a conservative mindset? Upward and downward conspiracy theories as ideologically distinct beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 51(4-5), 740–757. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2769>
- Oliveira, T., Wang, Z. ja Xu, J. (2022). Scientific Disinformation in Times of Epistemic Crisis: Circulation of Conspiracy Theories on Social Media Platforms. *Online Media and Global Communication*, 1(1), 164–186. <https://doi.org/10.1515/omgc-2022-0005>
- Pantazi, M., Papaioannou, K. ja van Prooijen, J. W. (2022). Power to the people: The hidden link between support for direct democracy and belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 43(3), 529–548. doi:<https://doi.org/10.1111/pops.12779>
- Pathak, R., Spezzano, F. ja Pera, M. S. (2023). Understanding the contribution of recommendation algorithms on misinformation recommendation and misinformation dissemination on social networks. *ACM Transactions on the Web*, 17(4), 1–26. <https://doi.org/10.1145/3616088>
- Paul, K. (2023). Teens much more likely to believe online conspiracy claims than adults – US study. *The Guardian*, 17. august. Kasutatud 13.10.2023, <https://www.theguardian.com/us-news/2023/aug/16/teens-online-conspiracies-study>
- Pelletier, M. J., Krallman, A., Adams, F. G. ja Hancock, T. (2020). One size doesn't fit all: a uses and gratifications analysis of social media platforms. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 14(2), 269–284. <https://doi.org/10.1108/JRIM-10-2019-0159>
- Petersen, L. N. (2022). *Mediatized Fan Play: Moods, Modes and Dark Play in Networked Communities*. Routledge.
- Phillips, T. ja Elledge, J. (2022). *A History of Bollocks Theories and How Not to Fall For Them*. London: Wildfire.
- Pierre, J. M. (2020). Mistrust and Misinformation: A Two-Component, Socio-Epistemic Model of Belief in Conspiracy Theories. *Journal of Social and Political Psychology*, 8(2), 617–641. <https://doi.org/10.5964/jspp.v8i2.1362>
- Pummerer, L., Böhm, R., Lilleholt, L., Winter, K., Zettler, I. ja Sassenberg, K. (2022). Conspiracy Theories and Their Societal Effects During the COVID-19 Pandemic. *Social Psychological and Personality Science*, 13(1), 49–59. <https://doi.org/10.1177/19485506211000217>
- Qin, Y., Omar, B. ja Musetti, A. (2022). The addiction behavior of short-form video app TikTok: The information quality and system quality perspective. *Frontiers in Psychology*, 13. doi:<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.932805>
- Quandt, T. (2018). Dark Participation. *Media and Communication*, 6(4). <https://doi.org/10.17645/mac.v6i4.1519>
- Quandt, T., Klapproth, J. ja Frischlich, L. (2022). Dark social media participation and well-being. *Current Opinion in Psychology*, 45. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.11.004>
- Raudsik, H. (2021). KUULA | Koroonaaproteste kajastav Roosabanaanike: ma plaanisin meigivideoid teha, aga nüüd ma kaklen hoopis Jaanustega! *Eesti Päevaleht*, 26. oktoober.

Kasutatud 04.04.2024, <https://epl.delfi.ee/artikkel/94971805/kuula-koroonaproteste-kajastav-roosabanaanike-ma-plaanisin-meigivideoid-teha-aga-nuud-ma-kaklen-hoopis-jaanustega>

Reimann, A. (2023). Semiootikud: vandenõuteooriatele annavad väe ja sisu mõrad ühiskonnas. *ERR Novaator*, 22. november. Kasutatud 01.12.2023, <https://novaator.err.ee/1609171843/semiootikud-vandenouteooriatele-annavad-vae-ja-sisu-morad-uhiskonnas>

Ren, Z. B., Dimant, E. ja Schweitzer, M. (2023). Beyond belief: How social engagement motives influence the spread of conspiracy theories. *Journal of Experimental Social Psychology*, 104. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2022.104421>

Renard, J.-B. (2015). What causes people to believe conspiracy theories? *Diogenes*, 62(3-4), 71–80. <https://doi.org/10.1177/0392192120945621>

Rootalu, K. (2014). Kirjeldav statistika. *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 07.12.2023, <https://samm.ut.ee/kirjeldav-statistika>

Ruul, H. (2022). Karmen Joller kutsus korrale ühismeedias Ukraina sõja küsimärgi alla seadnud vandenõuteoretiku. *Elu24*, 26. veebruar. Kasutatud 09.05.2024, <https://elu24.postimees.ee/7463056/karmen-joller-kutsus-korrale-uhismeedias-ukraina-soja-kusimargi-alla-seadnud-vandenouteoretiku>

Räikka, J. (2018). Conspiracies and Conspiracy Theories: An Introduction. *Argumenta*, 3(2), 205–216.

Rämmer, A. (2014a). Valimi moodustamine. *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 01.12.2023, <https://samm.ut.ee/valimid>

Rämmer, A. (2014b). SPSS. *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 07.12.2023, <https://samm.ut.ee/spss>

Schellewald, A. (2023). Understanding the popularity and affordances of TikTok through user experiences. *Media, Culture & Society*, 45(8), 1568–1582. <https://doi.org/10.1177/01634437221144562>

Scherr, S. ja Wang, K. (2021). Explaining the success of social media with gratification niches: Motivations behind daytime, nighttime, and active use of TikTok in China. *Computers in Human Behavior*, 124. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106893>

Schwarzenegger, C. (2021). Communities of Darkness? Users and Uses of Anti-System Alternative Media between Audience and Community. *Media and Communication*, 9(1), 99–109. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i1.3418>

Schäfer, M. S., Mahl, D., Fuchslin, T., Metag, J. ja Zeng, J. (2022). From hype cynics to extreme believers: typologizing the swiss population's COVID-19-related conspiracy beliefs, their corresponding information behavior, and social media use. *International Journal of Communication*, 16, 2885–2910. <https://doi.org/10.5167/uzh-219202>

Schöpfer, C., Abatista, A. G. F., Fuhrer, J. ja Cova, F. (2023). ‘Where there are villains, there will be heroes’: Belief in conspiracy theories as an existential tool to fulfill need for meaning. *Personality and Individual Differences*, 200. doi:<https://doi.org/10.1016/j.paid.2022.111900>

- Shermer, M. (2020). Why people believe conspiracy theories. *Skeptic*, 25(1), 12–17. Kasutatud 17.10.2023, <http://skepdigest.awardspace.us/Conspiracytheories.pdf>
- Shin, J., Jian, L., Driscoll, K. ja Bar, F. (2018). The diffusion of misinformation on social media: Temporal pattern, message, and source. *Computers in Human Behavior*, 83, 278–287. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.02.008>
- Siles, I., Valerio-Alfaro, L. ja Meléndez-Moran, A. (2022). Learning to like TikTok . . . and not: Algorithm awareness as a process. *New Media & Society*. <https://doi.org/10.1177/14614448221138973>
- Silva, B. C., Vegetti, F. ja Littvay, L. (2017). The elite is up to something: Exploring the relation between populism and belief in conspiracy theories. *Swiss political science review*, 23(4), 423–443. <https://doi.org/10.1111/spsr.12270>
- Smith, N. ja Southerton, C. (2022). FreeBritney and the Pleasures of Conspiracy. *M/C Journal*, 25(1). doi:<https://doi.org/10.5204/mcj.2871>
- Spring, M. (2020). QAnon: TikTok blocks QAnon conspiracy theory hashtags. *BBC*, 24. juuli. Kasutatud 23.11.2023, <https://www.bbc.com/news/technology-53528400>
- Springe, I., Meidutė, A. ja Malts, K. (2023). Is TikTok a Gateway to Politics in the Baltics? For Now, Only in Latvia. *Re:Baltica*, 16. veebruar. Kasutatud 22.12.2023, <https://en.rebaltica.lv/author/inga-springe-rebaltica-aiste-meidute-delfi-lt-and-kaili-malts-delfi-ee/>
- Stasielowicz, L. (2022). Who believes in conspiracy theories? A meta-analysis on personality correlates. *Journal of Research in Personality*, 98. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2022.104229>
- Stratton, S. J. (2023). Population Sampling: Probability and Non-Probability Techniques. *Prehospital and Disaster Medicine*, 38(2), 147–148. doi:10.1017/S1049023X23000304
- Sunstein, C. R. ja Vermeule, A. (2008). Conspiracy theories. *University of Chicago Law & Economics, Olin Working Paper No. 387*.
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S. ja Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, 133(3), 572–585. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.08.006>
- Šrol, J. (2022). Individual differences in epistemically suspect beliefs: the role of analytic thinking and susceptibility to cognitive biases. *Thinking & Reasoning*, 28(1), 125–162. <https://doi.org/10.1080/13546783.2021.1938220>
- Tooding, L.-M. (2007). *Andmete analüüs ja tõlgendamise sotsiaalteadustes*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Toseland, N. ja Ronald, E. (2019). *Truth, “conspiracy theorists”, and theories: an ethnographic study of “truth-seeking” in contemporary Britain*. Doctoral dissertation. Durham University.
- Tubelt, E. (2023). *5G ohtude diskursuse konstrueerimine Eesti meedia näitel*. Magistritöö. Tartu Ülikool, semiootika õppekava.

- Törnberg, P. (2018). Echo chambers and viral misinformation: Modeling fake news as complex contagion. *PLoS one*, *13*(9). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203958>
- Uscinski, J. E. ja Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford: Oxford University Press.
- Uscinski, J., Enders, A., Klofstad, C., Seelig, M., Drochon, H., Premaratne, K. ja Murthi, M. (2022). Have beliefs in conspiracy theories increased over time?. *PLoS One*, *17*(7). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270429>
- Van Prooijen, J. W. ja Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory studies*, *10*(3), 323–333. <https://doi.org/10.1177/1750698017701615>
- Van Prooijen, J. W. ja Douglas, K. M. (2018). Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain. *European journal of social psychology*, *48*(7), 897–908. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2530>
- Van Prooijen, J. W. ja Van Vugt, M. (2018). Conspiracy theories: Evolved functions and psychological mechanisms. *Perspectives on psychological science*, *13*(6), 770–788. <https://doi.org/10.1177/1745691618774270>
- Van Prooijen, J. W., Ligthart, J., Rosema, S. ja Xu, Y. (2022). The entertainment value of conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, *113*(1), 25–48. <https://doi.org/10.1111/bjop.12522>
- Van Selm, M. ja Jankowski, N.W. (2006). Conducting Online Surveys. *Qual Quant*, *40*, 435–456. <https://doi.org/10.1007/s11135-005-8081-8>
- Vaske, J. J. (2011). Advantages and disadvantages of internet surveys: Introduction to the special issue. *Human Dimensions of Wildlife*, *16*(3), 149–153. <https://doi.org/10.1080/10871209.2011.572143>
- Vaterlaus, J. M. ja Winter, M. (2021). TikTok: an exploratory study of young adults' uses and gratifications. *The Social Science Journal*, 1–20. <https://doi.org/10.1080/03623319.2021.1969882>
- Ventsel, A., Madisson, M.-L. ja Lotman, M. (2023). *Varjatud märgid ja salaihingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm*. Tallinn: Postimehe Kirjastus.
- Walker, B. ja Vegter, A. (2023). Christ, Country, and Conspiracies? Christian Nationalism, Biblical Literalism, and Belief in Conspiracy Theories. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *62*(2), 278–292. <https://doi.org/10.1111/jssr.12836>
- Walter, A. S. ja Drochon, H. (2022). Conspiracy Thinking in Europe and America: A Comparative Study. *Political Studies*, *70*(2), 483–501. <https://doi.org/10.1177/0032321720972616>
- Whitson, J. A., Kim, J., Wang, C. S., Menon, T. ja Webster, B. D. (2019). Regulatory Focus and Conspiratorial Perceptions: The Importance of Personal Control. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *45*(1), 3–15. <https://doi.org/10.1177/0146167218775070>

Wood, M. J. (2016). Some dare call it conspiracy: Labeling something a conspiracy theory does not reduce belief in it. *Political psychology*, 37(5), 695–705. doi:<https://doi.org/10.1111/pops.12285>

Wright, K. B. (2005). Researching Internet-Based Populations: Advantages and Disadvantages of Online Survey Research, Online Questionnaire Authoring Software Packages, and Web Survey Services, *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10(3). <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2005.tb00259.x>

Xiao, S., Cheshire, C. ja Bruckman, A. (2021). Sensemaking and the Chemtrail Conspiracy on the Internet: Insights from Believers and Ex-believers. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 5, 1–28. <https://doi.org/10.1145/3479598>

Combating misinformation. (i.a). *TikToki koduleht*. Kasutatud 23.11.2023, <https://www.tiktok.com/transparency/en-us/combating-misinformation/>

DataReportal. (2023). Digital 2023: Global Overview Report. Kasutatud 12.12.2023, <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report>

Gümnaasiumi riiklik õppekava (08.03.2023). *Riigi Teataja*. Kasutatud 12.05.2024, <https://www.riigiteataja.ee/akt/129082014021?leiaKehtiv>

How TikTok recommends videos #ForYou. (18.06.2020). *TikToki kodulehekülg*. Kasutatud 10.11.2023, <https://newsroom.tiktok.com/en-us/how-tiktok-recommends-videos-for-you/>

Jamovi (i.a). About. *Jamovi kodulehekülg*. Kasutatud 02.04.2024, <https://www.jamovi.org/about.html>

Kaitsepolitseiamet. (2024). *Aastaraamat 2023–2024*. https://kapo.ee/sites/default/files/content_page_attachments/Aastaraamat%202023-2024.pdf

MAXQDA (i.a). Questionnaire analysis – made simple. *MAQDA kodulehekülg*. Kasutatud 02.04.2024, <https://www.maxqda.com/questionnaire-analysis>

Privacy Policy. (19.11.2023). *TikToki kodulehekülg*. Kasutatud 01.12.2023, <https://www.tiktok.com/legal/page/eea/privacy-policy/en>

Statistikaamet (2023). Eestis kõneldakse 243 emakeelt. *Statistikaameti kodulehekülg*. Kasutatud 02.05.2024, <https://www.stat.ee/et/uudised/eestis-koneldakse-243-emakeelt>

TikTok (i.a). Guardian's Guide. *TikToki kodulehekülg*. Kasutatud 04.04.2024, <https://www.tiktok.com/safety/en/guardians-guide/>

TikTok näitab Eestis suurt kasvu ja sööb YouTube'i turuosa. (2022). PM Majandus, 1. veebruar. Kasutatud 13.12.2023, <https://majandus.postimees.ee/7443693/tiktok-naitab-eestis-suurt-kasvu-ja-soob-youtube-i-turuosa>

TikTok Search (2023). Search term: #conspiracy. *TikTok*.

Välisluureamet (2024). Hiina tehnoloogia leviku uus tase. *Eesti rahvusvahelises julgeolekukeskkonnas 2024*. <https://raport.valisluureamet.ee/2024/et/6-hiina/>

LISAD

Lisa 1. Ankeetküsitlus

Vandenõuteooriate levimine TikTakis Eesti kasutajate kogemuste näitel

Tere!

Olen Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni bakalaureusetudeng. Soovin oma lõputöös teada saada, milliseid vandenõuteooriaid (inglise keeles *conspiracy theory*) on Eesti elanikud TikTakis näinud ja kuulnud ning mõista, keda ja kuidas see teema puudutab.

Inimesed tahavad leida maailmas toimuvatele sündmustele ja kriisidele põhjendusi sageli otsides süüdlast ja/või nähes halbade asjade taga kellegi pahatahtlikku käitumist. Sellistele põhjendustele või teooriatele viidatakse tihti kui vandenõuteooriatele. Oluline on märkida, et eksisteerivad vandenõuteooriad, mis on tõseks osutunud, mistõttu on kogu teema hägus ja on tähtis, et me seda paremini mõistaksime.

Küsitluse eesmärgid on:

- saada ülevaade sellest, millise vandenõuteoreetilise sisuga puutuvad Eesti alates 15-aastased elanikud kokku ühel maailma populaarseimal sotsiaalmeediaplatformil;
- mõista, milliseks hindavad Eesti TikToki kasutajad vandenõuteoreetilise sisu mõju.

Küsimustiku täitmiseks kulub umbes viisteist minutit. Vajadusel saate vastamise katkestada, küsimustiku täitmise pooleli jätta ja hiljem vastamist jätkata. Küsimused puudutavad teie isiklike kogemusi ja arvamusi. Valesti vastata ei ole võimalik, sest see ei ole teadmiste kontroll.

Kõik uuringu käigus kogutud andmed on konfidentsiaalsed. Kogutud andmeid kasutan ainult lõputöö ja sellest arendatud teadustöö huvides. Analüüsin andmeid anonüümsel kujul ja esitan tulemusi peamiselt statistilise ülevaadena. Teie isikut ei ole võimalik tuvastada, v.a juhul, kui jätate soovi korral mulle oma kontaktaadressi edasiseks lõputöö huvides ühenduse võtmiseks. Andmeid kogun Google Forms'i kaudu, kuid säilitan Exceli failina oma tööarvutis kuni uuringuprojekti lõpuni, mille järel andmed kustutatakse.

Kui teil tekib küsimusi, võtke palun minuga ühendust meiliaadressil gretel.juhansoo@ut.ee. Minu tööd juhendavad Tartu Ülikooli meediauuringute kaasprofessor Maria Murumaa-Mengel (maria.murumaa@ut.ee) ja meediapädevuse nooremteadur Maia Klaassen (maia.klaassen@ut.ee), kelle poole saate samuti küsimustega pöörduda. Suur aitäh!

Kas olete TikTakis märganud vandenõuteooriate kohta käivaid videoid?*

Vandenõuteooriates on olemas süüdlased ja ohvrid. Süüdlaste all mõistetakse tavaliselt mõnda salaja omakasupüüdlilikult tegutsevat rühmitust, kelle tegevuse tõttu ohvrid kannatavad.

Vandenõuteooriad võivad puudutada kõiki eluvaldkondi ja teemasid, alustades kultuurist ja meelelahutusest ning lõpetades meditsiini ja kriisidega.

Jah

Ei

Ma ei ole kindel

2. Taustaandmed

Sugu*

Naine

Mees

Muu

Emakeel*

Eesti keel

Inglise keel

Vene keel

Muu:

Vanus*

15–19

20–29

30–39

40–49

50–59

60–69

70–79

80+

Viimane omandatud haridustase*

Algharidus

Põhiharidus

Keskharidus

Kutseharidus

Bakalaureus või sellega võrdsustatud haridus

Magister või sellega võrdsustatud haridus

Doktor või sellega võrdsustatud haridus

Elukoht*

Harjumaa

Tartumaa

Pärnumaa

Viljandimaa

Valgamaa

Lääne-Virumaa

Ida-Virumaa

Võrumaa

Põlvamaa

Saaremaa

Hiumaa

Raplamaa

Järvamaa

Läänemaa

Jõgevamaa

Kas elate maakonnakeskuses või väljaspool seda?*

Keskuses

Väljaspool keskust

Kas peate omaks mõnda religiooni (usku)?*

Jah

Ei

Ei soovi vastata

Kas peate end poliitiliselt aktiivseks inimeseks?*

Jah

Ei

Ei soovi vastata

Kuhu paigutaksite end poliitilisel skaalal lähtudes väärtuspõhisest jaotusest?*

Valige “3”, kui olete neutraalne või ei oska end määratleda.

1: Liberaalne – orienteeritud muutustele ühiskonnas

5: Konservatiivne – orienteeritud traditsioonide säilimisele ühiskonnas

3. TikTok

Kui kaua olete te TikTokki kasutanud?*

Vähem kui 1 aasta

1–2 aastat

2–3 aastat

3–4 aastat

Rohkem kui 4 aastat

Kui palju te TikTakis tavaliselt aega veedate?*

Mitu tundi päevas

Kuni tund aega päevas

Mitu tundi nädalas

Kuni tund nädalas

Mõni tund kuus

Ei oska öelda

Palun märkige, kui tihti kasutate TikTokki alljärgnevatel eesmärkidel.*

	1– mitte kunagi	2 – harva	3 – kohati	4 – tihti	5– alati
Meelelahutus, lõbu, nali, huumor					

Vaheldus argimõtetele ja -muredele					
Igavuse peletamine siis, kui mul midagi muud teha pole					
Uue informatsiooni otsimine					
Olemasoleva informatsiooni kontrollimine					
Kogukondadesse kuulumine					
Sõpradega suhtlemine					
Ise videosisu loomine					
Trendidega kursis püsimine					

Juhul, kui viimase küsimuse vastusevariantide seas polnud mõnda põhjust, miks teie TikToki kasutate, saate selle vabas vormis siia kirja panna.

(Pikk vastuse tekst)

Kui heaks peate enda teadmisi sellest, kuidas TikToki algoritm töötab?*

1: Väga halvaks

5: Väga heaks

Kui oluliseks peate seda, et sisu, mida näete TikTakis, oleks usaldusväärne ja põhineks faktidel?*

1: See ei ole minu jaoks üldse tähtis

5: See on minu jaoks väga tähtis

4. Vandenõuteooriad

Palun nimetage teile esimesena meenuv vandenõuteooria (ei pea pärinema TikTokist).*

(Pika vastuse tekst)

Kas olete kunagi TikTakis vandenõuteooriate kohta infot ise otsinud?*

Jah

Ei

Palun kirjeldage vähemalt üht vandenõuteooriat, mida hiljuti TikTakis nägite/kuulsite. Võimalusel lisage ka video link.*

Video võis olla võõrkeeles ega pea olema Eestiga seotud. Isegi siis, kui kahtlete, kas nähtu oli vandenõuteooria, pange see kirja. Järgmiseid lahtreid saate soovi korral täita juhul, kui võimalikke vastusevariante on rohkem.

(Pikk vastuse tekst)

Teine vandenõuteooria (kui on)

(Pikk vastuse tekst)

Kolmas vandenõuteooria (kui on)

(Pikk vastuse tekst)

Palun kirjeldage üht spetsiifiliselt Eestiga seotud või eestikeelset vandenõuteooriat, mida TikTakis nägite/kuulsite. Võimalusel lisage ka video link.*

(Pikk vastuse tekst)

Kuidas võivad teie hinnangul TikTakis levivad vandenõuteooriad inimesi ja sellest tulenevalt ühiskonda mõjutada? Võite valida ka mitu vastusevarianti.*

Inimesed võivad hakata tegema halbu otsuseid

Inimesed võivad hakata tegema halbu otsuseid

Inimesed võivad hakata kergemini teisi vandenõuteooriaid uskuma

Vandenõuteoreetilise sisu tarbimine ja loomine võib olla põnev ja meelelahutuslik tegevus

Inimesed võivad koonduda vandenõuteoreetilistesse rühmitustesse

Inimesed võivad hakata kahtlema kogu maailma toimimises

Inimesed võivad paremini mõista, kuidas maailm tegelikult toimib

Inimesed võivad muutuda ohtlikuks iseendale

Inimesed võivad muutuda ohtlikuks teistele

Vandenõuteooriatega seotud kahtlused ja küsimused võivad poliitilisi protsesse ja otsuseid läbipaistvamaks muuta

Inimesed võivad väljendada viha ja kasutada vägivalda muu hulgas vähemuste vastu

Vandenõuteooriatega seotud kahtlused võivad ühiskonda lõhestada

Muu:

Mõned vandenõuteooriad on inimesi ja ühiskondi kahjustavad. Kes on teie arvates selliste vandenõuteooriate puhul kõige haavatavamad inimesed või inimrühmad?*

(Pikk vastuse tekst)

Kui teil on midagi lisada, saate seda teha siin.

(Pikk vastuse tekst)

Kui olete praegu 15–24-aastane ja/või teil või mõnel teie lähedasel oli selles vanusevahemikus sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate uskumisega isiklik kogemus ning oleksite huvitatud mõne kuu jooksul andma mulle sellel teemal süvaintervjuud (veebis või näost näkku), jätke palun siia enda kontakt. Kasutan teie kontaktandmeid vaid selle uuringu raames teiega ühenduse võtmiseks.

(Pikk vastuse tekst)

Lisa 2. Semistruktureeritud intervjuu kava

I Tutvustus

- Enesetutvustus. Bakalaureusetöö teema selgitamine, töö eesmärkide tutvustamine. Anonüümsuse tagamine.
- Intervjuueeritava küsimustele ja ettepanekutele vastamine.

II Sissejuhatav plokk

- Palun kirjelda oma tavalist päeva ning selgita, millistel hetkedel ja millist rolli mängib selles sotsiaalmeedia. Millist rolli spetsiifilisemalt TikTok?
 - Milliseid platvorme Sa enim külastad?
- Kui kaua oled Sa sotsiaalmeediat kasutanud? Kui kaua TikToki?
- Miks Sa sotsiaalmeediat kasutad? Miks TikToki?
- Mis teeb TikToki Sinu jaoks eriliseks võrreldes teiste sotsiaalmeediaplattformidega?
- Millist sisu Sa tavaliselt oma TikToki avalehel näed?
 - Millist sisu Sa TikToki ise otsid?
 - Kas Sa oled TikToki algoritmi ise teadlikult mõjutanud, et näha endale meelepärast sisu?

III Vandenõuteooriad sotsiaalmeedias ja kogemused nendega

- Mis teemasid puudutavad Sinu hinnangul kõige enam levinud vandenõuteooriad sotsiaalmeedias?
 - Milliseid teemasid puudutavad need vandenõuteooriad, mida Sina hiljuti sotsiaalmeedias näinud oled?

- Mis on peamine sotsiaalmeediaplatvorm, millel Sa vandenõuteooriatel põhinevat sisu näed?
- Kas vandenõuteooriatel põhinev sisu on olnud pigem tõsine või lõbusa tooniga?
- Kui tihti näed Sa sotsiaalmeedias/TikTokis vandenõuteooriatel põhinevat sisu?
- Kui tihti näed Sa kas Eestit puudutavat või Eestis loodud vandenõuteoreetilist sisu?
- **Palun kirjelda enda või enda lähedaste kogemust sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate uskumisega.**
 - **Too palun välja mõni vandenõuteooria, mida kas Sinu lähedane uskus või Sina uskusi.**
- Millist rolli mängis kogemuses TikTok/sotsiaalmeediaplatvorm ja selle algoritm?
- Kas Sina või Sinu lähedane olete jaganud vandenõuteooriaid ka edasi, ning kui jah, siis kuidas ja kus?
 - Mis oli vandenõuteooriate jagamise eesmärk?
- Mis muutis sotsiaalmeedias levivad vandenõuteooriad Sinu või Sinu lähedaste jaoks usutavaks?
- Mis Sind või Sinu lähedasi sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate juures paelus? Ehk mis kutsus neid videoid vaatama?
- Kas pead sotsiaalmeedias levivaid vandenõuteooriaid pigem lõbusaks meelelahutuseks või tõsisemaks nähtuseks?
 - Palun põhjenda oma vastust.
 - Millised on Sinu hinnangul sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate positiivsed küljed?
 - Millised on Sinu hinnangul negatiivsed küljed?
- Kuidas on sotsiaalmeedias levivad vandenõuteooriad Sind ja Sinu lähedasi mõjutanud?
- Teaduskirjanduses räägitakse, et kui inimene hakkab üht vandenõuteooriat uskuma, siis usub ta suurema tõenäosusega ka teisi. Kas märkasid sarnast nähtust ka enda või enda lähedaste kogemuses?
 - Kui jah, siis palun kirjelda seda lähemalt.
- Mis on Sinu arvates sotsiaalmeedias vandenõuteooriaid jagavate inimeste, kasutajate või liikumiste eesmärk?

IV “Jäneseurust väljumine”, informatsiooni kontrollimine

Palun kirjelda, kuidas said Sina või kuidas sai Sinu lähedane aru, et sotsiaalmeedias levivad vandenõuteooriad ei pruugi alati tõele vastata.

- Kuidas võib Sinu arvates sotsiaalmeedias vandenõuteooriatel põhinev sisu Sinu eakaaslaste mõjutada?
- Milline on Sinu hinnangul sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate mõju ühiskonnale laiemalt?
- Kuidas on isiklik kogemus mõjutanud Sinu üldist usaldust meedias leviva informatsiooni vastu?
- Palun kirjelda, kuidas saab Sinu hinnangul vandenõuteoreetilist sisu muust informatsioonist eristada.
 - Milliseid oskusi on Sinu hinnangul selleks vaja?
 - Mida teed selleks, et sotsiaalmeedias levivat informatsiooni kontrollida?
- Kui näeksid täna enda sõpru või pereliikmeid sotsiaalmeedias vandenõuteooriaid jagamas, siis kuidas Sa käituksid?
- Spetsiifiliselt TikTokki ja ka teisi sotsiaalmeediaplatforme on kritiseeritud valeinfo, sealhulgas vandenõuteooriate ebapiisava eemaldamise pärast. Millist rolli mängivad või peaksid mängima sotsiaalmeediaplatformid Sinu hinnangul selles, et potentsiaalselt ohtlike vandenõuteooriate levik oleks paremini kontrollitud?

V Kokkuvõte

Kas on veel midagi, mis selle teemaga seostub, kuid mille kohta ma ei küsinud?

- Kas Sul on mulle küsimusi või ettepanekuid?
- Tänamine

Lisa 3. Intervjueeritavate värbamiskiri

Tere!

Mina olen Gretel Juhansoo, Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni bakalaureusetudeng. Uurin enda lõputöös, millised vandenõuteooriad TikTakis levivad ning millised on noorte isiklikud kogemused seoses selle teemaga. Täitsid hiljuti ankeetküsitlust “Vandenõuteooriate levimine TikTakis Eesti elanike kogemuste näitel”, kuhu jätsid enda kontaktandmed, et saaksin Sinuga intervjuu kokkuleppimiseks ühendust võtta.

Soovin süvaintervjuude käigus uurida 18–24-aastaste noorte enda või nende lähedaste kogemusi sotsiaalmeedias leviva vandenõuteoreetilise sisu tarbimise ja uskumisega. Mõned vandenõuteooriad võivad sotsiaalmeediaplatformidel, sealhulgas TikTakis levida pahatahtlikel eesmärkidel. Selliste vandenõuteooriate võimalikud ohtlikud tagajärjed võivad

haavata kõiki inimesi, kuid eriti noori, seda nii sotsiaalmeedias veedetud aja kui stressirohkema eluetapi tõttu. Kuna teemat on teaduslikult vähe uuritud, pean oluliseks anda noortele sotsiaalmeediakasutajatele võimaluse oma kogemustest anonüümselt ja teadustöö eetikaraamistusest lähtuvast kontrollitud keskkonnas rääkida, lubades avatud vestlust ning välistades stereotüpiseeriva ja halvustava suhtumise.

Sellest tulenevalt soovin Sinuga teha intervjuu, mille käigus uurin Sinu isiklike kogemusi seoses TikTakis või muudel platvormidel leviva vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisu uskumisega. Ühtlasi soovin küsida Sinu sotsiaalmeedia kasutamise harjumuste kohta ning Sinu arvamust vandenõuteooriate mõjust nii Sinule, Sinu eakaaslastele kui ühiskonnale laiemalt. Intervjuu kestab kokku 1–1,5h ning viime selle läbi nii, kuidas Sina soovid – veebis või näost näkku, kirjalikult või suuliselt.

Anonümiseerin kõik intervjuu käigus kogutud andmed, mis näiteks tähendab, et asendan potentsiaalselt reetlikud detailid üldisematega, et lugejal ei oleks võimalik Sinu identiteeti tuvastada. Soovi korral võime transkriptsiooni (ehk räägitu sõna-sõnalt üleskirjutise) üheskoos üle vaadata, et oleksid kirjutatu täpsuses kindel. Kasutan andmeid ainult lõputöö või sellest arendatud teadustöö huvides.

Kui Sul on uuringu kohta küsimusi, saad minuga alati ühendust nii meilitsi (gretel.juhansoo@ut.ee) kui ka telefoni teel (+372 XXXXXXXX). Samuti saad pöörduda minu ülikoolipoolsete juhendajate Maria Murumaa-Mengeli (maria.murumaa@ut.ee) ja Maia Klaasseni (maia.klaassen@ut.ee) poole.

PS! Pane tähele, et ootan uuringusse osalema 18–24-aastaseid noori. Kui Sa sellesse vanuserühma ei kuulu, anna palun sellest märku.

Loodan, et oled nõus minuga enda kogemusi jagama.

Suur aitäh vastuse eest ette!

Gretel Juhansoo

Lisa 4. Intervjueeritavate nõusolekuvorm

Tere!

Mina olen Gretel Juhansoo, Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni 3. kursuse bakalaureusetudeng ning kirjutan oma lõputööd pealkirjaga “Eesti TikTakis levivate

vandenõuteooriate kaardistus ja 18–24-aastaste kasutajate kogemused vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga”. Minu uuringus on uuritavateks 18–24-aastased noored, kellel endal või kelle lähedastel on isiklik kogemus vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga. Kuna oled avaldanud soovi süvaintervjuus osaleda, palun Sinu kui uuritava nõusolekut Sinu kaasamiseks sellesse uuringusse.

Uuringu eesmärk on mõista, kuidas on 18–24-aastaseid noori või nende lähedasi mõjutanud TikTokis või mujal sotsiaalmeedias levivad vandenõuteooriad ja nende uskumine, milliseid oskusi on noorte hinnangul vaja vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisuga toimetulekuks, ning kuidas hinnatakse enda kogemuse põhjal sarnase sisu mõju teistele sotsiaalmeediakasutajatele ja ühiskonnale laiemalt. Kuna sarnast teemat on nii Eestis kui teadusmaastikul üldiselt vähe uuritud, on Sinu valmisolek oma kogemust jagada ülimalt oluline, et saada sotsiaalmeedias levivate vandenõuteooriate mõjust parem arusaam.

Uuringu viin läbi intervjuu vormis kokkulepitud ajal ning vastavalt uuritava soovile kas sünkroonselt või asünkroonselt, veebi vahendusel või näost näkku. Intervjuu kestab orienteeruvalt tund aega. Intervjuu käigus küsin erinevaid küsimusi Sinu sotsiaalmeedia kasutamise harjumuste, vandenõuteoreetilise sotsiaalmeediasisu vaatamise ja uskumisega seotud kogemuste ning informatsiooni kontrollimise harjumuste kohta. Salvestan intervjuud, et seda transkriptsiooni (ehk teksti sõna-sõnalt üleskirjutise) abil uurida. Transkriptsioonid võimaldavad minul uurijana intervjuudest olulisemaid märksõnu süstematiseerida, et tuvastada peamised teemaplokid ja vastata uurimisküsimustele. Säilitan salvestisi ja transkriptsioone enda arvutis kuni töö kaitsmiseni või kindlalt määratud ajani ning neile on ligipääs vaid minul, minu juhendajatel ja vajadusel ka kaitsekomisjoni liikmetel.

Uuringus osalemine on vabatahtlik, mis tähendab, et uuritav võib sellest mistahes hetkel loobuda. Sul on uuritavana õigus anonüümsusele, mis on tagatud ka käesolevas uuringus. Andmete kogumisel loon igast uuritavast koodi, mille taga peituvat tegelikku isikut saan tuvastada ainult mina uurija ehk töö autorina. Vajadusel anonümiseeritakse ka intervjuu käigus käsitletud tundlikud teemad või teised detailid, kui uuritav seda oluliseks peab. Kõik uuringu käigus kogutud andmed on konfidentsiaalsed.

Uuringus osalemisega antakse luba intervjuu käigus kogutud informatsiooni töötlemiseks, et seda analüüsida ja võrrelda teistelt uuritavatelt saadud informatsiooniga. Uuringu käigus kogutud andmeid kasutan ainult lõputöö ja sellest arendatud teadustöö huvides.

Palun täida alljärgnev osa:

Mulle,, on selgitatud, mis on nimetatud uuringu eesmärk ja metoodika (nt uuringu käik, ajakulu) ning kinnitan oma nõusolekut selles osalemiseks allkirjaga. Tean, et uuringu käigus tekkivate küsimuste ja võimalike probleemide kohta saan mulle vajalikku täiendavat informatsiooni uuringu läbiviijalt (Gretel Juhansoo, gretel.juhansoo@ut.ee, +372 XXXXXXX).

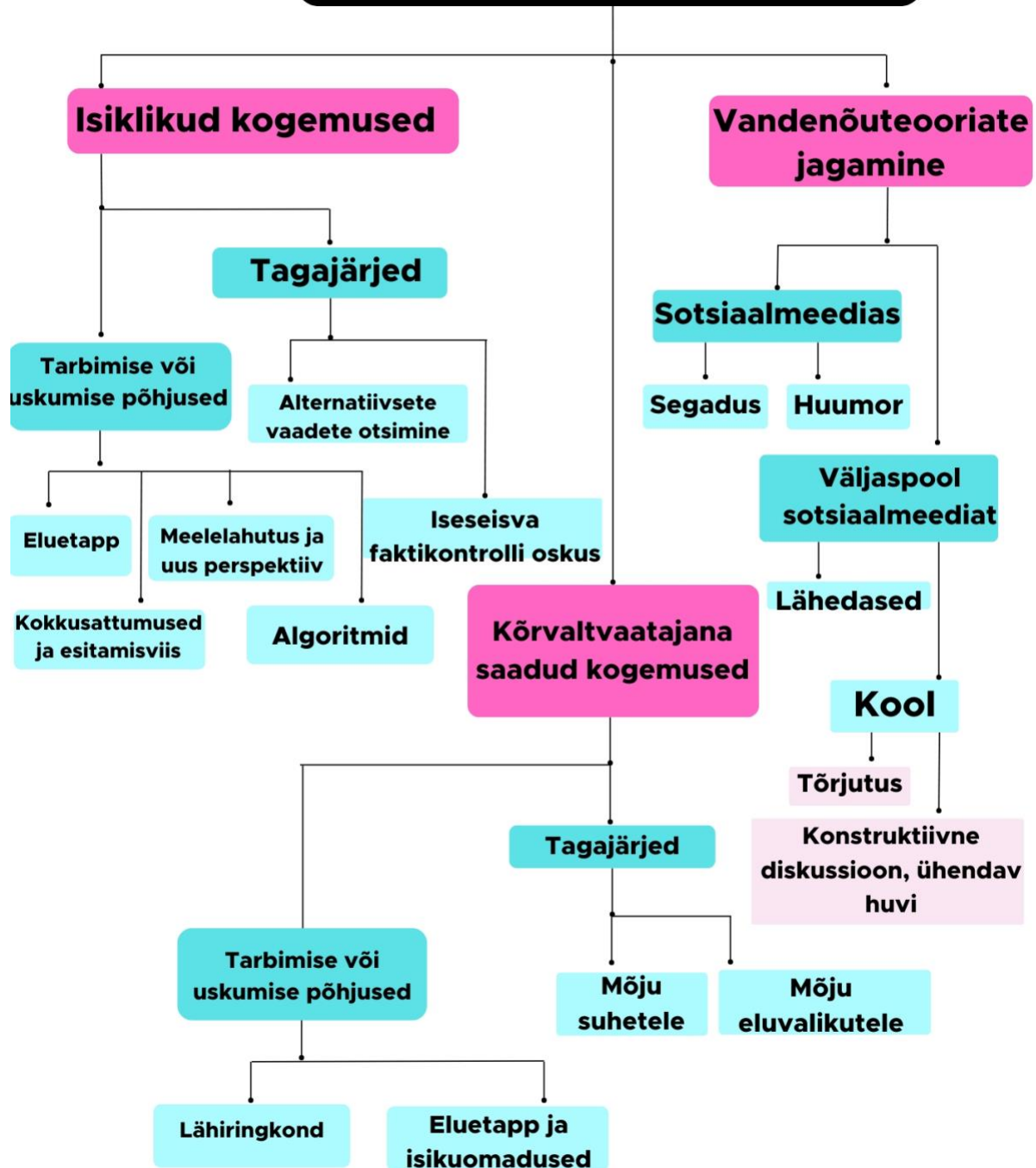
Uuritava allkiri.....

Kuupäev, kuu, aasta

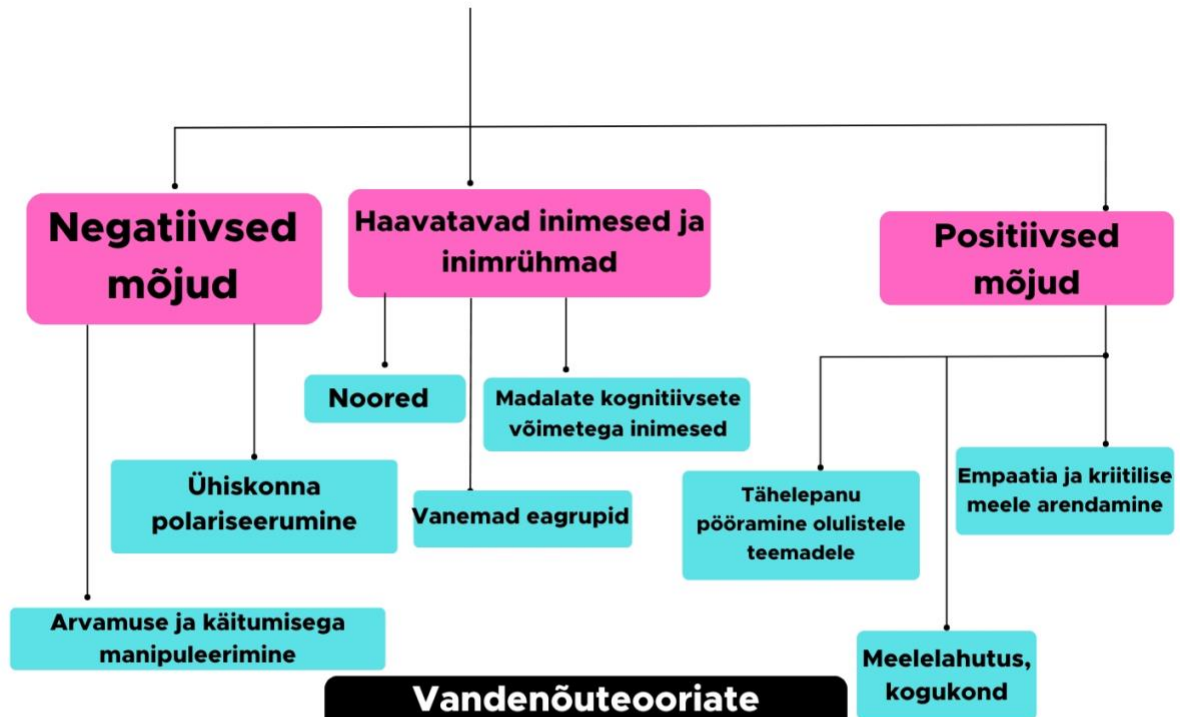
Lisa 5. Intervjuude koodipuu

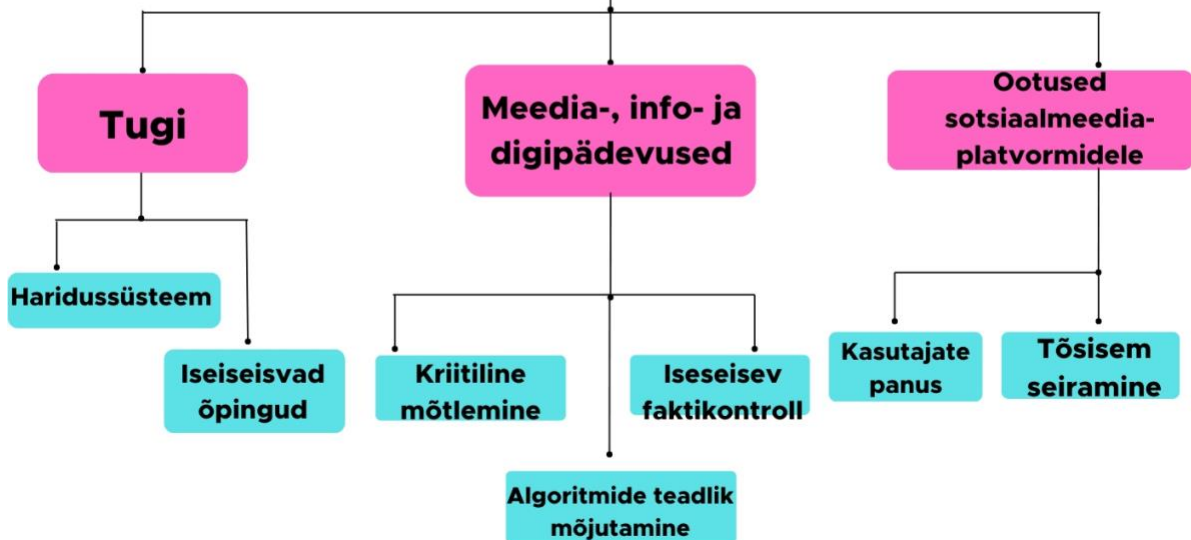
Noorte kogemused

Taju vandenõuteooriate mõjust

Vandenõuteooriate tuvastamiseks vajalikud oskused

Lisa 6. Esimesena meenuvate vandenõuteooriate liigitus

Rühm	N	%
Maa on lame	36	14,9
COVID-19 vandenõuteooriad	25	10,4
Kuule maandumine	24	10
Valitsused, eliit ja inimeste kontrollimine	24	10
9/11 vandenõuteooriad	24	10
Illuminati ja sisalikinimesed	16	6,6
Titanic ja Titan	16	6,6
Eestiga seotud vandenõuteooriad	15	6,2
Avaliku elu tegelaste surm, kloonimine	14	5,8
Ajalugu, evolutsioon, mütoloogia	9	3,7
Meditisiinisüsteemi ning toidu- ja ilutööstuse valed	7	2,9
Popkultuur	6	2,5
Tulnukad ja müütilised olendid	6	2,5
Keskkond ja selle uurimine	5	2,1
Venemaa täiemahuline sõda Ukrainas	4	1,7
Iisrael ja Palestiina	4	1,7
Simulatsioon ja Mandela efekt	3	0,8
Vähemused ja nende vastu vaenu õhutamine	2	0,8
Kriminoloogia	2	0,8

Lisa 7. Eestiga seotud või eestikeelsete vandenõuteooriate liigitus

Rühm	N	%	Näide	Enim esinev sõna kategoorias (N)
Eesti valitsus ja riigisisised kriisid	22	33,9	<i>“Eestis toimub Kaja Kallase valitsuse poolt määratletud süsteemiline genotsiid venelaste vastu, mille esimene samm on venekeelse hariduse lõpetamine.”</i>	Kallas (7)
Kasutaja Ajuloputus	13	20	<i>“AJULOPUTUS. Sealt on ühte spetsiifilist keeruline välja tuua, kuna nende tegevus on kõik kahtlane, kuid vist see, et taimetoit on inimesele kahjulik ja sööma peaks ainult liha. (see angela oli ise vahepeal (vb ka praegu) karnivoor ning näitas oma tiktokis ka seda, kuidas sööb toorest liha)”</i>	Ajuloputus (8)
MeditSiini-süsteem ja COVID-19	9	13,8	<i>“Ainukesed eestikeelsed, mis meelde tulevad on hilisemast koroonakriisist ajast, kui tõusis ka eestikeelses TikTakis teemaks see, et koroonavaktsiinid kaotavad naiste menstruatsiooni ära ja sellest jäädakse viljatuks või siis et kõik, kellel on koroonavaktsiin tehtud surevad infarkti järgmise 5 aasta jooksul. (Kahjuks linke alles ei ole)”</i>	Vaktsiin (7)
Eesti popkultuur ja meedia	9	13,8	<i>“Et Liis Lemsalu tarvitas raseduse ajal kangeid narkootikume”</i>	Lemsalu (5)
Keskkond	7	10,8	<i>“Õhk on mürgine keemiapilvede pärast ja Kaja Kallas on süüdi”</i>	Mürgine (3)
Parvlaev Estonia uppumine	5	7,7	<i>“Parvlaev Estonia lasti meelega põhja ning osad väidetavad hukkunud elavad kuskil edasi.”</i>	Estonia (5)
Kokku	55	100		

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Gretel Juhansoo**,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Vandenõuteooriad TikTakis ja mujal sotsiaalmeedias: alates 15-aastaste eestlaste kogemused ja hinnangud

mille juhendajad on **Maria Murumaa-Mengel** ja **Maia Klaassen**,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Gretel Juhansoo

21.05.2024